Purana (पुराणम्)

(Print Only) ISSN : 0555-7860

Certificate of Publication

This is to certify the paper Entitled

HOMOSEXUALITY VERSES HETERONORMATIVITY- A QUEER STUDY OF R. RAJA RAO'S MADAM GIVE ME MY SEX

Authored By

Dr. Rajendra D. Gholap

Head, Dept. of English, KRT Arts and Commerce College, Vani, Tal. Dindori Dist. Nashik, Maharashtra

Published in

Vol. LXV, Issue-1, No. 10, October 2022

Purana (पुराणम्)
ISSN : 0555-7860
Impact Factor: 4.9

Editor-in-Chief

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC Care Listed Group 1, Peer Reviewed and Referred Journal

TRUE COPY
Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

HOMOSEXUALITY VERSES HETERONORMATIVITY- A QUEER STUDY OF R. RAJA RAO'S *MADAM GIVE ME MY SEX*

Dr. Rajendra D. Gholap
Head, Dept. of English, KRT Arts and Commerce College, Vani, Tal. Dindori Dist. Nashik, Maharashtra

Abstract
Gender has played vital role in cultural, historical, psychoanalytical and social analysis. Queer study interrogates and investigates the biased traditional nature of internalization and legitimization sexual expressions and person's sexual inclination. Terms like lesbian, gay, bisexual, transgender, queer, intersex and asexual are often used interchangeably, synonymously and independently. A single cocktail word LGBTQIA is used to refer above all terms. Being sexually straight means having attraction for opposite gender is normal in the society and to deviate this social and cultural code of normal sexuality is abnormal and crime into the society. R. Raja Rao is the author of iconic novel entitled as 'The Boyfriend'. He is a renowned author, poet, don and gay rights activist in India. Present paper is an attempt to hold discussion on and around Queer Studies in relation to R. Raja Rao's satirical novel *Madam Give Me My Sex* published in 2019. The novel deals with university politics and university life with queer perspective. *Hostel Room 131, Criminal Love? Queer Theory, Culture and Politics, National Anthem and Biography of Nissim Ezekiel* these are some of his critically acclaimed works. This research paper has an intention to understand and investigate homosexuality verses heteronormativity reflected in the novel *Madam Give Me My Sex*.

Keywords-Sexuality, Homosexuality, Heterosexuality, Normativity, Queer and Society

Introduction-

In view of the title of this research paper, homosexuality, heteronormativity and queer these are significant terms which needs to be discussed and explained. So, the very first question is what do these terms mean? Are these interrelated or separate terms? And most importantly, the question arises that what is the relation between above terms and the novel entitled as *Madam Give Me My Sex*. The Word 'Queer has many negative connotations, it means odd, strange or someone who is not straight. It is interesting to know the meaning of word LGBTQIA. Let us try to understand what LGBTQIA stans for, here, L stands for Lesbian, G stands for Gay, B stands for Bisexual. T stands for Transgender, Q stands for Queer, I stands for Intersex and A stands for Asexual. So, the term queer is all inclusive, umbrella term for LGBTQIA. It is a weapon to empower homosexual. Queer is a kind of movement to bring together the people of non-normative sexual identities into the society. After a brief introduction of LGBTQIA. The term queer theory or queer studies has received serious academic recognition in the conference on 'Queer Theory' held at university of California in 1990s. If we go through the field of theory, we do not find any entry of the following terms such as Gay, Lesbian and Queer Studies. Terry Eagleton's *Literary Theory: An Introduction* and Raman Seldon's *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*, these two famous books

on literary theory which were published in 1983 and 1985 respectively. These two books have not given any space for following terms such as Gay, Lesbian and Queer Studies. So, it can be said that the phenomenon of queer studies emerged after 1990s. The Queer study is about heterosexual and homosexual or insider and outsider. Homosexuality means having attraction for same sex. Men having attraction for physical love with men is called homosexual. As per the belief of structuralist, things cannot be understood in isolation and to understand things in detail one has to go into the larger structure of things. Swiss Linguist Ferdinand de Saussure emphasised that meanings of words are relational and he gave his famous remark such as "in language there are only differences, without fixed terms"If we apply Saussure's this argument to understand the term homosexuality, it can be said that the term homosexuality needs to be understood in a larger structure and not in isolation.

When we start to investigate the term homosexuality, we tend to arrive at the following question such as 'what is opposite of homosexuality? The dissection may be done as homo + sexuality = homosexuality and the opposite of this is heterosexuality. The term heterosexuality can be dissected as hetero + sexuality = heterosexuality. While studying homosexuality, the word heterosexuality must be taken into consideration. To sum up this point, it can be said that person who is interested in physical love of same gender/sex is homosexual and the person who is interested in physical love of opposite gender/sexis heterosexual. Heterosexuality refers to sexual attraction and sexual love that a man feels for woman and a woman feels for man. Lot of us believe that heterosexuality is the only sexuality that exists in the world. It leads to the term heterosexist which is oppressive in itself but heterosexuality is thought to be a normal thing normal situation and act. To have sex with opposite gender is a norm into the society and from the very word norm we can derive the word normal, still we can go for further terms like normative and normativity. By amalgamating the two terms like heterosexuality and normativity we can have the term heteronormativity. Heteronormativity is the belief that having sexual relation with opposite gender is normal and having sexual inclination towards same gender is abnormal and deviation of normal sexual conduct into the society. This has been the central argument of LGBTQIA community all over the world that they are the victims of heteronormativity. They argue that ostracization, oppression and humiliation is going on with the LGBTQIA community.

Homosexuality verses Heteronormativity in *Madam Give Me My Sex*:

The novel in discussion of this research paper may be called Campus Novel, the substitute name for such novel is academic novel because it moves around and in university that is Oxford of the east. Professor A. S. Tiwari, Dr. J. P. Suxena, Kamalakant, Aniket Jadhav, Baban Berde, Dr. V.D. Marzban and Mrs. Veronica D'Costa these are major characters in the novel. University, named Oxford of the east is the setting of this novel. Marzban is a queer character and the protagonist who plays important role in the novel entitled *Madam Give Me My Sex*. The Oxford of the East, The Writing on the wall, Day Light, The Gurus and Their Shishyas, Mock Girlfriend, Madam Give me my Sex, I am a Self-Made Man, Iranians' Ire, Macaulay's Ministrations, Gender Justice and *HOD Hatao*, *Department Bachao* these are the eleven titles of chapters in the novel. All these chapters have been interwoven artistically to catch the judgemental attention of the

reader. Marzban, Tiwari, Baban, D'Costa and Aniket these characters are university professors. Veronica D'Costa is the only major woman character in the novel whereas Tiwari's wife and Kamalakant's mother and sister have played minor role in the novel. Kamalakant is accused of being Naxalite, the student of English Department in Oxford of the east. He is a lover of Marzban and this is the central issue of investigation in the present research paper.

> The hostel of OE were single-sex hostels that endorsed the mono-sexuality principle, if a boy went anywhere near the girls' hostel after sunset, the security guards blew their whistles and came charging at him… (Madam Give Me My Sex p.07)

The hypocrisy of heterosexuals and biased attitude towards homosexual and homosexuality can be observed in the very first chapter where we have description of hostel for boys and girls. Unlike, the international hostel which is situated in the campus of Oxford of the East, where boys and girls live in the same hostel and sometimes, they share the common room. But, the students from same country, majority of whom is from rural background. The availability of accommodation for students is a kind of endorsement of heteronormativity which directly tends to marginalize homosexuals and homosexuality. Students are punished, if they are found around girl's hostel in the night. Few incidents in the novel proved the homosexuality of Marzban who has boyfriend named Kamalakant. These two guys have been shown sharing bed and having sex in the hostel of Oxford of the East. Marzban is found to have sex with auto driver

In the present novel, there are many incidents where we find that Dr. V. D. Marzban is the victim of heteronormative mentality which is completely against the homosexuality or homonormativity. Marzban is offered job in Oxford of the East, he was given joining letter by professor Tiwari but while receiving joining letter he says and quote, "well bears can't be choosers, can they? Dr. Marzban asked, as he handed over his joining report to his boss. He did not use the expression figuratively. He was literally beggar at the hands of his stepmother who had persuaded his billionaire father to disinherit him because he was '*Chakka*' (eunuch)" here, it is interesting to know that woman who is thought to be repository of compassion is convincing her husband to disown child who is by birth inclined towards the homosexuality. So, Marzban is shown against woman and no woman character has been described near and dear to him. In the novel, we have lady character named Mala Sadarangani who has crush on Marzban. Marzban is aware about Mala's crush but pretends to be unaware about this. When he blamed and exposed regarding his homosexuality at that time, he was suggested to have mock girlfriend for hiding his homosexuality. Marzban is ready to be in relation with Mala but very soon his homosexuality is exposed to Mala and she starts blackmailing him. The heteronormative mentality of people compels Marzban to have illicit relations with girl who is his student. He is forced to indulge in love affair with student which is thought be normal thing in society. Marzban is continuously humiliated because of his homosexuality. He had to face the hatred from his colleagues because of his sexuality. Professor Tiwari and Baban Berde become his enemy in the novel.

R. Raj Rao in his novel 'Madam Give me my Sex' represents realities of homosexuality, heteronormativity, caste, religion, culture and university politics in which he portrays guy character who has independent ideology fights against the ideals of normativity. Rao has discussed

issue of reservation policy, in the novel Marzban who is continuously in fight with Baban Berde who is category fellow. Because of his rival relations with Berde, Marzban has been portrayed biased about reservation policy of government. Marzban never bothers to think about other side of reservation policy implemented by government. Kamalakant feels guilty of having sex with man and he described story of punishment for homosexual activity which he has heard from his friend. After having sex, man has to die because of sin committed by him.

Macauley's legal system has been criticised in the novel section 377 of the Indian penal code has been attacked by Marzban. The novel appeals us to break system of posing homosexuality against homonormativity. Queer community is of the view that homosexuality and heterosexuality these are two distinct and different expressions, these two terms must be understood and granted separately into the society for the sake of having peaceful coexistence of homo and hetero personalities. The stereotype gender patterns of patriarchal society should be rejected as outdated entities in the society. This rigid patriarchal system institutionalizes inhuman norm of humiliating people on the ground of sexuality.

References:

1) Mayers, Jeffrey. *Homosexuality and Literature, 1890–1930*, Athlone Press, 1977.

2) R. Raj, Rao. *Madam Give Me My Sex*, Bloomsbury,2019.

3) R. Raj, Rao. *Criminal Love? Queer Theory, Culture and Politics in India,* SAGE Publication India Pvt. Ltd, 2017.

4) https://rupkatha.com/V6/n1/11_Homosexuality_Raja_Rao_The_Boyfriend.pdf.

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI ... Dist. Nashik.

ISSN : 0555-7860
UGC-CARE Group 1 Journal

ISSN : 0005-8807

IMPACT OF SCIENTIFIC DISCOVERIES ON SOCIETY IN SAMI AHMAD KHAN'S *ALIENS IN DELHI*

Mr. Raghunath Motiram Gavali
Research Scholar, Department of English, Shri Siddhivinayak Mahila Mahavidyalaya, Karvenagar, Pune, Maharashtra, rajgavali26@gmail.com

Dr. Rajendra Dattatraya Gholap
Research Guide, Head, Department of English, MVP Samaj's KRT Arts and Commerce College, Vani, Ta. Dindori Dist. Nashik, Maharashtra, rd.gholap.nsk@gmail.com

Abstract:
Literature is the mirror of society and considered as a widely acclaimed field in the varied genres of literary studies. It is undeniably true that literature imitates the attitudes and insights of the society; its virtues and vices along with the critical outlooks that make society more comprehensive by identifying the faults and simultaneously the corrections too. Science fiction is one of the genres of literature, functioning to the real values and fictional aesthetics of society, environmental changes, supernatural elements, scientific upbringing and massive scientific discoveries those identified through the upheavals of socio-cultural impacts. Science fiction represents various types of scientific discoveries that directly and indirectly make an impact on socio-cultural environment. The renowned scientists across the world have made their novel contributions to various scientific discoveries through their experiences. They try to make such scientific discoveries those are very useful for the society, community, and overall galaxy of the earth. Various types of scientific discoveries made an impact on the socio-cultural milieus that are further resulted into the development and progress of human beings on earth. Also, these discoveries make an impact on almost all the multidisciplinary approaches such as communication, research, industrial fields, engineering, biotechnology, medical science, space research and the like. Such fields help to flourish society in a scientific way as well as trigger the pivotal change and the standard of living of human being.
Keywords: Scientific discoveries, social-cultural milieu, science fiction

Literature is a blue print of human society which is widely acknowledged in the different genres. Also, it represents society, community, region, culture, traditions and many other interdisciplinary fields. Literature imitates the multiple attitudes and meaningful insights reflected in the society. It also involves with the various logical principles and implications such as robots, computer, alternative history or futuristic utopias, dystopias and narratives that find scientific outlook, rationalizations that avoid self-contradiction or form of thought experience, logical working of particular premises. In science fiction, various discoveries and their socio-cultural consequences are reflected by the concerned science fiction writers in their works. For instance, the discovery of a nuclear bomb which is used in the World War II; led to the destruction of cities such as Hiroshima and Nagasaki. As a result of such destruction, for a long time in Japan, it is realized as a further devastating aspect of science. At present, the war which is going on between Ukraine and Russia where advance destructive weapons are used are resulted into the destruction of entire world. It implies that the world is in periphery of the commencement the third world war.

This paper focuses on the various types of scientific discoveries along with both the positive and negative impacts on society through giving much importance to the socio-cultural milieu of the society.

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

The said analysis is carried out with multiple representations and elements that are reflected in Sami Ahmad Khan's notable work *Alien in Delhi*. The prime concern of this analysis is to identify how these discoveries make an impact on the socio-cultural aspects of the society. The scientific discoveries warn and direct the human being about the newly born technologies and discoveries which are developed and still developing in the world. According to the opinion of some renowned resourceful agencies that Covid-19 is also a kind of invention made by human beings that may destroy world. Also, the war which is taken place between Ukraine and Russia where advance hazardous weapons are used that resulted into the destruction of entire world that suggest the world is in periphery of the third world war. Throughout the novel, issues like politics, social changes, gender sensitizations, conventional beliefs, and traditional custom and cultural stereotypes rapidly change due to repercussion of scientific discoveries. It is a kind of warning for entire world that the consequences of scientific discoveries and technological changes in near future.

The selected novel incorporates the depiction of utopian and dystopian society. Science fiction explores various kinds of scientific discoveries that are inherently connected with socio-cultural and environmental issues. In the literary study, science fiction functions to study the varied issues of scientific and technological explorations on human being. Consequently, it connects with numerous mythological concerns and technological elements including space, niche, time, technological chronology, displacement from one place to another land and the endurance of human beings through scientific upheavals and mythological substances. The origin of Indian Science Fiction found in the auspicious entry of giganticidal and sacred Hindu Epics such as *Ramayana* and *Mahabharata*, the technological elements used as spiritual weapon like *Pushpaka Vimana*, used for transportation purpose. Since, the said scientific weapon that helps to move people from one *loka* (world) to another within the short span of time, matching to today's technological progress. In the book, *Mahabharata* various intellectual and excellent architectural designs made in the form of mansions, palaces and waxed floors blended with crystalline water and vice versa. Also, a real-time transmission of war episodes by the use of telepathic devices those are vividly and intensively described. Similarly, there are innumerable *shlokas* (hymns), describing the methods that help to rise youth and also provides strengths to restore their lives in the form of prolonged life span. The above citied illustrations had not any kind of scientific touch but they all are considered and classified under the roof Indian proto science fiction.

The Indian English Science Fiction primarily focuses on the effect and advent of scientific discoveries and technologies those are impacted on socio-cultural and political aspects of the society. The writer, through his narrative, explores the various constructive, deconstructive, positive and negative impacts of scientific discoveries and technological uses through the plot of the formation of story with narration and characterization. The writers belong to the genre of science fiction attempt to depict the various scientific discoveries and its impact on the socio-cultural and also multiple other aspects while using the vectors of science fictions. Sami Ahmad Khan vocalizes,

> "Oblivious to the blaring car horns, the resident AI aboard the dark, dank bridge of the alien craft was playing a soothing meditation song. The Qa'haQ mother ship in orbit was but an exploratory science vessel with complement of fifteen, and two officers were assigned to take a cloaked shuttle down to the earth's surface for a reconnaissance run." (Ahmad 9)

Sami Ahmad Khan attempts to fulfill the desire of almost each and every reader those who are appealingly study the scientific fiction to explore the possibility of aliens who invade the country along with rules and regulations of government agencies to perceive. Khan deliberately set his novel Aliens in Delhi by using Delhi as a spatial location where almost all the scientific, technological, social,

cultural, economic and political strengthened activities. Delhi is the base for all the decision taken by the authorities regarding centralized orders of military. Since, Delhi is the capital of India and considered as a political and technological focal place. In the present novel Sami Ahmad Khan uses the example of smartphones, the recurrently used device by the human being as well as aliens, to explore the consequences on human beings, as it causes the destructions of ordinary human beings. Ahmad states,

> "I…I still do not know how this is possible. This radiation? Cell phone radiation?' the minister of defence stammered, and then whipped out his cell phone and threw it on an empty chair nearby. I do not follow, 'said the Health Secretary. 'WHO has classified cell phone radiation into Group 2B on the IARC scale?"(Ahmad109)

The above instance proves that the affected genes interfere into the lives of human beings and turn them into the hybrid alien which further seems to be resulted into the threat of extinction from the existential world. Ahmad rightly observes,

> "True, Cartman has been extremely secretive about this entire operation from day one – not sharing details even with the Central Intelligence Agency(CIA)andthe National Security Agency(NSA) – but Basheer could not deduce why he had chosen not to publicize Operation Ragnarök ,once it was successful, inter-agency rivalry notwithstanding. After all, it had unearthed the *truth."(Ahmad10)*

The instance suggests that Indian agencies such as RAW and Indian Space Research Organization (ISRO) jointly take initiative to fight against aliens for the sake of saving the humanity on earth. The people from the capital Delhi start turning into aliens and hybrid identity. Unlike any other country in world, India gears up to face a foe to make transformative change. At the time of successful lunching of Chandrayaan, mission from earth to galaxy indicates the explosive geopolitical, geospatial science through the example of Osama bin Laden by showing the spatial thriller while representing in Hollywood movies to depict alien invasion. There is also the depiction of an illuminati-like secret cabal, the Military Industrial Conglomerate and Sinium. In this way Ahmad tries to provide the varied scientific discoveries.

Conclusion

To sum up, the novel incorporates the representation of varied scientific discoveries by taking references of aliens, gene, Smartphone and the like. Through the radiation of smart phones human being may become the victim of alien's transformation of DNA by the effects genes and destroy the human lives. Also, it shifts them alien hybrids, RAW, ISI , ISRO and other agencies those are trying their level best along with their scientific knowledge to save humanity from the attack made by such so called enemies. The depiction of varied scientific and technological elements such as Chandryaan mission, space, time and the like make a severe impact on socio-cultural, socio-political and socio-economic milieus that are reflected both positively and negatively in selected narrative of Sami Ahmad Khan. In the narrative, Khan brought out the predicting danger and advantages and disadvantages of scientific discoveries with it implications.

Reference:

1. Khan,Sami Ahmad *.Aliens in Delhi.* New Delhi: Niyogi Books, 2017. Print.
2. Abrams, M.H. and Geoffrey Galt Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. 8th ed. Boston: Thomson Wadsworth, 2005. Print.
3. Baccolini, Raffaella, and Tom Moylan, eds. Dark Horizons: Science *Fiction and the Dystopian*

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

ISSN : 0005-8807

Imagination. Routledge, 2003. Print.

4. Bainbridge, William Sims. *Dimensions of Science Fiction*. Harvard University Press, 1986. Print.

5. Burke, James. *The Impact of Science on Society*. Washington: DC Press, 1936. Print.

6. Robert, Adam. *Science Fiction*. London and New York: Routledge, 2000.

7. https://www.goodreads.com/book/show/35221600-aliens-in-delhi

8. www.archive.factodaily.com+aliens+in+delhi&sxsrf

9.http://www.hindustantimes.com 10.https://www.npr.org/sections/ed/2014/08/28/343735856/kids-and-screen- time-what does-the-research-say

12.https://www.walyben.com/positive-effects-of-science-and-technology/
13. https://www.zurich.ibm.com/pdf/news/Konsbruck.pdf

TRUE COPY

Principal

ISSN-2277-8721

EIIRJ

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– III

May – June 2022

Original Research Article

PLIGHTS AND AGONIES OF WIDOWED WOMEN IN INDIAN SOCIETY WITH SPECIAL REFERENCE TO THE MARATHI MOVIE KAKSPARSH

Prof. Raghunath Motiram Gavali
Research Scholar, Department of English
Shree Siddhivinayak Mahila Mahavidyalaya
Karvenagar Pune, Maharashtra.
Email Id: rajgavali26@gmail.com

Dr. Rajendra Dattatraya Gholap
Research Guide, Head, Department of English
MVP Samaj's KRT Arts and Commerce College
Vani, Tal. Dindori Dist. Nashik, Maharashtra.
Email Id: rd.gholap.nsk@gmail.com

Abstracts

The genres of film studies represent, from its origin, socio-cultural, economic, political, religious, spatial changes in contemporary Indian traditional society. Specifically, the Indian film industry explores the varied dimensions of human geography while using different types of critical practices which affect the lives of ordinary human being. Also, most of the Hollywood and Bollywood movies represent the pathetic situation of the female subjects in Indian traditional and conservative society. There are many films those are represents the socio-cultural milieu through lives of characters from different background. Consequently, in dominant system of Indian patriarchal society suppress the voices of Indian women on the issue of gender, sex, class and marginality. Earlier, from the invasion of Raja Rama Mohan Roy's concept of 'sati' to the forceful oppression of widows in contemporary Indian society, it is found that female subjects are become the cause of exploitation and subordination in parochial hegemony. The said imbalanced position of women is reflected in multilingual films that connect with the issues and varied practices reflected in literature and literary studies. The present paper is genuine attempt to find out the issues that affect the lives of widows. The Marathi movie Kaksparsh provides the varied causes of female subjugation in modern but having typical conventional as well as dominant male centric society.

Key Words: *Widowhood, Socio-Cultural Milieus, Patriarchy, Prejudice, Cinema, Oppression.*

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction

Art, literature and cinema reflect societal aspects of human life and science represents the varied domains of human beings. The cinema is an amalgamation of such tools that perpetually presents the human lives in society along with varied practices such as cultural, religious, traditional, conventional and innumerable aspects of human being in socio-cultural milieu. On the other hand cinema is considered as a social discourse that reflects the changes taken place in highly traditional society. Also, it projects the social gruesome practices, norms, social taboos and ethnic values which are existed from pre independent India till todays present scenario with it implications through religion, culture, tradition and convention. The feminist critic opines that the issues such as religion, rituals, cultural

ISSN-2277-8721

EIIRJ

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– III May – June 2022

Original Research Article

and traditional practices act as a dominant conservative force to exploit women and similarly forces them to live in more constrained space. According to Simone De Beauvoir, religion promotes patriarchy through scripture, rituals ceremonies and practices and also support to frame the structure and power –relations of the religious organizations.

The Patriarchal social structure in Indian traditional and cultural society women have to live in more confined spaces. They maintain a kind of mentality that they are slaves and their husbands are masters to lead their lives in their marital space. From the ages women are considered as a subordinate object in their parental home and the marginal subject in their in-laws house. Generally, the traditional normative cryptograph of conservative society compels women to live suppressed life because of the unhealthy customs and traditions of conventional society. In their marital space, exploitation never leaves their life empty without domination of patriarchal society. Meanwhile, if woman lost her husband she has to constrains herself in an alienated place in her dead husbands house. The parochial society puts forth varied social, cultural, religious and traditional norms to live that woman as widow till her death.

From the colonial period the system of remarriage was prohibited because of the old beliefs and customs of Indian society. The widows were kept away from the religious and cultural ceremonies and festivals that celebrate in the family. Being a widow, the familial world of women is limited to their kitchen, closet, corner and courtyards because of their place and position in that family. The various practices were applied on women to place them in more confined space. Also, such practices of widowhood deeply rooted explored in many films to represent the status of widowed women. The film *Kaksparsh*, directed by Mahesh Manjerekar and produced by Aniruddha Deshpande and Medha Manjrekar, set in Konkan of the period of 1930-1950. The film throws light on miserable condition of widow of that time where widows are obliged to adopt the widow system as the norms of society created by patriarchal system and how religion, social tradition, custom, rituals are interrelated to widowhood. It also focuses on socio-cultural aspects and its positive changes in that period. Also, the film reproduced the tactful connection of marginality of widowed woman from the particular religious upbringing. In the movie widow women are exploited and tortured physically, mentally, psychologically, emotionally, sexually, culturally, socially, economically and morally by the traditional society. The selected film demonstrates the varied positive and negative reformations along with multiple implications and dominations of male centric traditional attitudes.

Film is genre that having an immense avenues to depict the images of traditional parochial and conventional society. Also, the said genre makes awareness among the society while using various social repulsive practices which are already existed and deeply rooted in Indian society. Through this paper the researcher focuses on the plights and agonies of widows. The lives of widows have always been represented and projected through literature by novelists, short story writers and also film makers. The literary novel like *Water* by Bapsi Sidhwa, published in 2006. In the novel, the writer focuses on the issues like child widow and early marriage. The writer explores that the lives of widows since they have to spent their entire life in ashram after their husbands' death. Also, Novel like *The Widow of Malabar Hill* published in 21 Feb 2018, written by Sujata Massey, which portrays the condition of widows in cultural milieus and constraints of women in Indian society. Recently published book, *Widows of Vidarbha: Makingn of Shadows* by Neelima Kota depicts story of 16 widows after the death of their husbands due

ISSN-2277-8721

EIIRJ

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– III May – June 2022

Original Research Article

Uma to her mother's house that time Hari does not send her with his father. Hari says, "Uma is our responsibility, she is half owner of house and this is the house where she has to live." Here Hari puts condition before Uma father that Uma will take her own decision whether come or not. But Uma does not go with her father and confesses that now this my house and these are mine people. This event displays that due to the traditional Indian social, culture, religion false preaching women has to curtail their emotion, feeling, wishes, and everything for sake of family after husband death. She is not allowed to mingle with family; relative, cultural gathering and social occasion only stay in dark corner of house repressing all her feeling. Even Uma's father decides to keep Uma in Widow's shelter house. (Old Age Homes) Updhya spreads news that all Brahamin community boycotts Hari's family as he violates the rules of religion by protecting and not allowed to shave Uma's hair. Next the scene where Namu Aathya warns Hari that Brahmin won't drink water in hand of widow. None of them come for his child ritual, as he breaks the rule of society by protecting Uma. There is a minor widow character Manda Desai granddaughter of Updhay who seeks help due to her husband death. She comes to meet Hari who has started NGO to guide widows. This character depicts how women are economically handicapped after demise of her husband and can't to take further education and deprive from become self-sufficient. Namu Aathya next scene states to Uma when Uma is eating food alone in home. She says, "You are lucky woman, you get good and delicious food, Hari support you ......" This dialogue shows that widows forbid from eating meat, hot food and sweets; keep away from happy occasions such as nuptials and social gathering; and, in many cases and not allow to eat anything as Namu Aathya in the movie secretly chews tobacco and warns Uma not tell Hari even Hari is younger than Aathya. This scene depicts miserable conditions widows in patriarchal section of society. Namu Aathya warns Uma that male are wolves and they are always looking for prey (woman). They always want to consume widow woman and find opportunities to exploit them. If the woman resists them they always ready to tarnish their image before society by regulating the norms of culture and religious cues. Helene Cixous vocalizes, in famous essay '*Sorties*' "In Philosophy, woman is always on the side of passivity, Every time the question comes up: when we examine kinship structures; whenever a family model is brought into play ; in fact as soon as the ontological question is raised; as soon as soon as there is a will to say something. A will: desire, authority, you examine that, and you are; led right back –to the father" (Lodge 283)

This instance shows that whenever question of existence and superiority and images of women and man come up, women always has to remain passive and exploited place while keeping mute on the basis of philosophy, scriptures, social, cultural and religious norms. Next scene in the movie depicts the placing of widow in the house, wipes lamp in corner of house not supposed to involve in familial discussion. Uma has to bear all the suffering and do not show her feeling as woman. Virgini Woolf, in '*A Room of One's Own*' argues, "Women have served all these centuries as a looking –glass possessing the magic and delicious power of reflecting the figure of man at twice its nature size" (Woolf 35)

The above instance of Virginia Wolf implicates Hari's attitude towards Uma in film as there is scene in which Uma hears the secret conversation held between newly married couple and arise her sexual feeling. Uma starts living aloof, while her health starts degrading. She starts sitting in corner of well and sewing some clothes and not pays attention to health. Uma opens her heart wildly and creamily burst out her feeling of sex which she suppressed

ISSN-2277- 8721

EIIRJ

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– III May – June 2022

Original Research Article

to the financial condition and invisible and miserable world of widow from farmers family along with their plight. Many thoughtful filmmakers also introspect into the accounts of pastoral Indian widows and covers controversial subjects like widow remarriage, rituals, custom, tradition, religious practices that compel women to live aloof from society and their own in-laws home.

Kaksparsh is an Indian Marathi film released in 2012 and based on a short story entitled, 'Janm Gatha: Kaksparsh', written by Usha Datar and represents the ideologies that function to produce and continue hierarchy of gender inequality. The film elucidates the hierarchy of masculine, dominant gender and feminine, the subordinate gender. Kate Millet articulates,

"Patriarchal society works to inculcate male supremacy through a variety of covert means: politically, women have negligible representation, the biological sciences legitimize chauvinistic beliefs in female inferiority, and social systems-particularly the family-entrench political and social inequality in the private sphere."(Waugh 326)

Millet through the above citied example explores the subjugations that take place naturally in every sphere of the female characterizes in their lives. Also, she examines state of women characters' lives through films. In the film *Kaksparsh*, the director explores the pathetic situations of women character with multiple angles. The heroine of the movie, Uma (role performed by Priya Bapat) and the central male character Hari (role performed by Sachin Khedekar) stating an account of woman from her child marriage to widowhood and to end; it is interlinked with family members entangled in traditions and customs observed in the contemporary society.

The prime plight of widow in the movie begins when newly couple Madhav and Uma try to take blessing from Namu Aathya (Hari's widow aunt) she does not give blessing and mumbles, "Who ask us in the family as widow." since, she ignores the couple and tells them to take blessing of other elders present in the house. This instance projects how culture inculcated ideologies, norms and code of conduct for widowed women in society. Even today such kinds of code of conducts and practices are prevalent in many parts the Indian conventional society. Hari saves Uma from shameful action and prohibits barber to shave hair. Namu Aathya, who actually calls Shantya a barber to shave Uma's hair. This instance also reflects how norms and rituals untrue ideas are deeply indoctrinated in mind of widow woman. She also warns Hari that he should follow ritual otherwise they have to face its consequences and our religious will decline. But Uma is terribly frightened and she can't sleep and she dreams that a group of Brahmin community come and run after Uma meanwhile she tries to run away but they follow and finally catches her and shaves her head. She cries and looks herself realizes that there is no hair on her head. This event also reflects fear of masculine and their ideologies in mind of widow. Luce Irigaray demonstrates in his famous essay, '*The bodily encounter with the mother*' as, "The maternal function underpins the social order and order of the desire, but it is always kept in a dimension of need. Where desire is concerned, especially in its religious dimension, the role of maternal- feminine power is often nullified in the satisfying of individual and collective needs. Desire for her, her desire, that is what is forbidden by the law of the father, of all fathers: fathers of families, fathers of nations, religious fathers, professor-fathers, doctor-fathers, lovers-fathers etc. Moral or immoral, they always intervene to censor, to repress, the desire of/for the mother. For them, that corresponds to good sense and good health, when it's virtue and sainthood!"(Lodge 432)

This quote fits to the events which are portrayed in the said cinema. For instance when Uma father comes to take

ISSN-2277- 8721

EIIRJ

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– III May – June 2022

Original Research Article

in her mind and asks Shanti what do girls do with husband in day of honey and as her husband dies before consummation of marriage and when Shanti suggests Uma to comb her hair. Uma says, "why should I pamper my body and how many times I should only pour cold water on body." This instance showcases that Indian society always keeps women silent and not allowed them to express their sexual desire. De Beauvior states, "One is not born, but rather becomes, a woman" (De Beauvior 301)

This illustration suggests no biological, social, cultural psychological and economical aspect constructs the images of society for their own purpose and advantage which is shown in said movie. Last scene Uma curtails her emotion even though she loves Hari and become ill and dies and sacrifices her life for the sake of Hari.

Conclusion

The genre of film reflects the plights and agonies of widows in male centric traditional Indian society. Simultaneously, it directs how Indian society, cultures, traditions, customs, rituals, religion and other practices deprives the widows from their basic rights and needs as human being and compels them to live in more constrained and marginalized place. Also, forces them to suffer as a part of destiny by normalizing dominant patriarchal code and conduct of normative traditional society.

References

1. *Kaksparsh*. Scripted by Usha Dattar, Directed by Mahesh Manjrekar, Produced by Aniruddha Deshpande and Medha Manjrekar, 2012.
2. Lodge, David. *Modern Criticism and Theory A Reader*. India: Dorling Kindersley, 2007 Print.
3. Miller, Henry. *Sexus*. New York: Grove Press, 1965.
4. Waugh, Patrica. *Literary Theory and Criticism*. New York: Oxford University Press, 2006.Print.
5. http://dspace.stellamariscollege.edu.in.8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/5273/custom.pdf?sequence =1&isAllowed=y
6. https://www.ijsdr.org/papers/IJSDR2102025.pdf
7. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1053.537&rep=rep1&type=pdf
8. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/57607432/_Emily_Martin__The_Woman_in_the_Body_A_Cultural_ ABookFi-with-cover-page-v2.pdf
9. https://www.thehindu.com/opinion/open-page/the-plight-of-widows/article33046135.ece
10. http://www.busines-standard.com/article/news-ians/widow-remarriage-relevant-everywhere-mahesh-manjrekar-114060301256 1 html widows
11. https://prahaar.in/%E0%A4%95%E0%A4%BE%E0%A4%95%E0%A4%B8%E0%A5%
12. https://www.aiirjournal.com/uploads/Articles/2020/02/4425_16.Manish%20S.%20Gomase.pdf

Cite This Article:

Prof. Raghunath Motiram Gavali & Dr. Rajendra Dattatraya Gholap, (2022). *Plights and Agonies of Widowed Women in Indian Society with Special Reference to the Marathi Movie Kaksparsh*, *Electronic* ***International Interdisciplinary Research Journal****, XI (III) May-June, 85-89*

TRUE COPY
Principal
Science College

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47100)

ISSN 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI, Issue-II
February - July - 2023
English Part - I /
Marathi Part - III /
Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.538
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI Issue - II February - July - 2023

English Part - I / Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.538
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	१९ वे शतक : अमेरिका-युरोप आणि भारतातील स्त्री सुधारणा चळवळीचा तौलनिक अभ्यास **डॉ. श्रीहरी रामचंद्र थोरवत**	१-६
२	एकोणिसाव्या शतकातील महिला सुधारणा चळवळीमधील समाज सुधारकांचे योगदान (राजा राममोहन रॉय अआणि महात्मा ज्योतिबा फुलें यांच्या संदर्भात) **सुधीर रामचंद्र धोंगडे** **डॉ. प्रदीप महादेव जगताप**	७-१०
३	स्त्रीवादी साहित्यिका पंडिता रमाबाई : एक अभ्यास **डॉ. श्रीमती स्वाती रा. सरोदे**	११-१५
४	पंडीता रमाबाईचे समाजकार्य **प्रा. डॉ. जयश्री देशमुख**	१६-१९
५	इतिहासातील दुर्लक्षित पान - फातिमा शेख **प्रा. डॉ. जगदीश शेवते**	२०-२२
६	उच्च वर्णीय हिंदू स्त्रियांची स्थिती : पंडिता रमाबाई **प्रा. डॉ. पठारे उत्तम आप्पासाहेब**	२३-२७
७	पंडिता रमाबाई यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू **प्रा. सुषमा रामचंद्र जाधव**	२८-३३
८	कर्तृत्वशालिनी : पंडिता रमाबाई **डॉ. विकास भानुदास टकले**	३४-३८
९	पंडिता रमाबाई यांचे पर्यावरणवादी दृष्टीकोनातून सुधारणावादी विचार **प्रा. डॉ. यशवंत मुरलीधर साळुंके**	३९-४३
१०	पंडिता रमाबाई व महिला सबलीकरण **डॉ. जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर**	४४-४७
११	पंडिता रमाबाईंचा ख्रिश्चन धर्मांगिकार आणि वृत्तपत्रिय टीकेचे आव्हान **डॉ. संदीप संभाजी तारदाळकर**	४८-५२
१२	भारतीय समाजात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे विवाहाच्या बाबतीत असलेले आधुनिक कार्य **प्रा. डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे**	५३-५७
१३	पंडिता रमाबाई सरस्वती यांचे महिलांसाठीचे कार्य **सा. प्रा. आरती दत्तात्रय सुतार** **सा. प्रा. योगिता बाळासाहेब दिवेकर**	५८-६१
१४	पंडिता रमाबाईंचे दुष्काळातील कार्य व विशेष गुण **सा. प्रा. सीमा उमेश शिंदे**	६२-६६

VOLUME - XI, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2023
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.538 (www.sjifactor.com) **AP-03**

९. पंडिता रमाबाई यांचे पर्यावरणवादी दृष्टीकोनातून सुधारणावादी विचार

प्रा. डॉ. यशवंत मुरलीधर साळुंके
के. आर. टी. कला. आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वणी, जि. नाशिक. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

पाश्चिमात्य देशातील औद्योगिकीकरणाच्या परिणामातून पृथ्वीचा नैसर्गिक आणि भौगोलिक समतोल बिघडून त्याचे गंभीर परिणाम मानवी जीवनावर झाल्यामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना उदयास आली. १९७० च्या दशकात आलेल्या या संकल्पना विषयी फ्रेंच स्त्रीवादी विचारवंत फ्रॉस्वा यांनी *फेमिनिझम ऑफ डेथ* या आपल्या पुस्तकात 'इकोफेमिनिझम' हा शब्द पहिल्यांदा वापरला. त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्री व पर्यावरण यांचा घनिष्ठ संबंध मांडला आहे. भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत वंदना शिवा यांनी १९८८ मध्ये लिहिलेल्या आपल्या *स्टेइंग अलाईव्ह : वूमन, इकॉलॉजी अँड डेव्हलपमेंट* या पुस्तकामध्ये भारतातील शेतीक्षेत्राचे महत्त्व आणि त्यामधील स्त्रियांचा श्रमात असलेला सहभाग मोठा होता व आजही आहे. मात्र या विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचे स्थान कोठेही दिसून येत नाही. विज्ञानाची एकूण वाटचाल व पद्धती यांवरही पितृसत्तेचा असलेला प्रभाव त्यांनी अधोरेखित केला. एकूणच स्त्रियांकडील असलेले अनुभव, निरिक्षणे, ज्ञान कौशल्ये यांस ज्ञान मानले गेले नाही. त्यामुळे स्त्रिया या विकासाच्या प्रक्रियेतून बाहेर फेकल्या गेल्या. पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द पाश्चात्त्य स्त्रीवादी महिला विचारवंतांनी वापरात आणला असला, तरी भारतातील चिपको आंदोलन, केन्यातील ग्रीन बेल्ट चळवळ, पाश्चात्त्य देशातला अण्वस्त्रविरोधी चळवळीतील महिलांचा सहभाग इत्यादी प्रकारच्या विविध चळवळींनी एकत्रितपणे पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या तत्त्वज्ञानाला आकार दिलेला आहे. स्त्रियांचे निसर्गाशी एक स्वाभाविक नाते आहे असे गृहीत धरणे म्हणजे स्त्रियांच्या जडणघडणीसमोरील समाजाची प्रमुख भूमिका दुर्लक्षित होते. पंडिता रमाबाईंनी आपल्या लिखित साहित्यातून, भाषणातून आणि कृतिद्वारे हाच विचार समाजाला दिला. पंडिता रमाबाईंच्या जीवनप्रवास कर्नाटकातील तुंगेच्या तीरावरून २३ एप्रिल १८५८ रोजी सुरू झाला आणि तो मुळा-मुठेच्या तीरावरील पुण्याच्या परिसरातील केडगाव येथे येऊन थांबला तो ५ एप्रिल १९२२ या दिवशी म्हणजे पंडिता रमाबाई या निसर्गनिर्मित पाणी या पर्यावरणीय घटकाशी निगडीत होत्या. त्यांचे पर्यावरणवादी निसर्गप्रेम आपल्याला त्यांच्या भाषणातून, साहित्यातून विचारातून दिसून येते. पृथ्वीला सूरक्षित ठेवायचे असेल तर पृथ्वीवरील पाणी, जंगल, जमीन हे सूरक्षित राहिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे जर पुथ्वीवरील मानव वाचवायचा असेल तर त्याला जन्म देणारी स्त्री वाचवली पाहिजे. आज पर्यावरण संदर्भात पृथ्वी आणि स्त्रीमध्ये साम्य दिसते ज्याप्रमाणे पुथ्वीं व स्त्री यांच्यात निर्मितीचे तत्व आहे. त्यामुळे पृथ्वी आणि स्त्रीचे जतन होण्याला महत्त्व दिले जात आहे. ज्याप्रमाणे चांगल्या पर्यावरणाने जग सूरक्षित राहील. त्याचप्रमाणे स्त्रीचे मानसिक, शारीरिक, सामाजिक पर्यावरणही चांगले असले पाहिजे. त्यामुळे भविष्यातील जन्माला येणारी पिढी

निरोगी असेल. पंडिता रमाबाई यांचे पर्यावरण विचारतून स्त्रीवादी व समाज सुधारणा,भूतदया या विषयी विचार प्रस्तुत लेखात मांडले आहेत.

बाह्यरूपापेक्षा गुणाला असलेले महत्त्व व चारित्र्य हा आपल्या विकासाचा पाया

पंडिता रमाबाई उपदेशकाच्या भूमिकेत स्त्रियांना मार्गदर्शन करताना म्हणतात तरुणपणात मानव वेगळ्या विचारात जातो.आपले तरुणपण कायम राहाणारे आहे असे त्याची समजूत असते.तुमच्या शरीरात आपल्या आयुष्य असणाऱ्या सरोवरात अक्षयसच्चरित्ररूपी पाणी साठवण्यासाठी, आयुष्य स्वरूपी सरोवराच्या सभोवती मिताचरणरूपी बांध घाला, म्हणजे त्यात सद्गुणीरूपी चांगले कमळे त्या सरोवरात येतील. त्यातून वेगळ्या चरित्र निर्मिती होईल म्हणजेच बाह्यरूपापेक्षा गुणाला असलेले महत्त्व व चारित्र्य हा आपल्या विकासाचा पाया आहे. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रीला गुणाला असलेले महत्व व विकासाचा पाया चरित्र असते या विषयी भूमिका मांडताना त्याचा संबंध निसर्गाशी म्हणजे पर्यावरणाशी लावलेला दिसतो.

परिसर स्वच्छ व सुगंधित आणि घरात स्वच्छता

पंडिता रमाबाई स्त्रीधर्मनीती या साहित्य लेखनामध्ये म्हणतात पर्यावरणातील घर, परिसर स्वच्छता आणि मानवी प्रसन्न मन याचा संबध जोडतांना म्हणतात घरात स्वच्छता व आजुबाजूचा परिसर स्वच्छ व सुगंधित असण्यावरही रमाबाईंचा भर आहे. त्या म्हणतात, 'घरासमोर किंवा अंगणात, परसात सुगंधित पुष्पांची गुलाब, मोगरा, जाई, जुई, बकुळी, पारिजातक, तगर आणि तुळशी इ. झाडे जागा असल्यास जमिनीवर चांगली दिसतील अशी लावावी. एका झाडाखाली एक अशी लावू नयेत व त्याच्या खाली मळकट पदार्थ टाकणे वगैरे अगदी होऊ नये. त्यांच्या फुलांच्या सुगंधाने वायुतील दुर्गंधाचा नाश होतो आणि वनस्पतीच्या योगाने वारा थंड व निरोगी असतो. तो नाकावाटे आपल्या शरीरात गेला म्हणजे मन प्रसन्न होऊन अंगात उर्जा येते. थोडक्यात रमाबाईंची सौंदर्यकल्पना केवळ निसर्गवर्णनापुरतीच मर्यादित नव्हती; तर तिचा समग्र मानव जीवनसौंदर्याशी व मानसिक स्वास्थाशी संबंध होता. उदा. पंडिता रमाबाई यांनी मुंबई व पुण्यातील 'शारदासदन' केडगावातील 'मुक्तिसदन' यांची एकूण बांधणी पाहून त्यांची आजूबाजूच्या चांगल्या पर्यावरण वातावरणात असण्याची भावना लक्षात येते.

निसर्गाद्वारे प्रसन्न मनाने जीवन जगण्यास शिकावे

सामाजिक चुकीच्या बंधन नियमाद्वारे ज्यांचे जीवन विशेषता: विधवांचे आयुष्य नरकासारखे झाले आहे, त्यांना जगाची, देवाच्या निर्मितीची माहिती करून देण्यासाठी विशेष म्हणजे प्रसन्न मनाने जीवन जगण्यासाठी निरोगी पर्यावरणाशी त्यांच्या जीवनाला जोडण्याचे काम पंडिता रमाबाई यांनी केले.मुंबईच्या पर्यावरणापेक्षा पुण्याचे वातावरण अनुकूल आहे. म्हणून पुण्यात विरोधक असतानाही रमाबाईनी मुंबईतील 'शारदासदन' नोव्हेंबर १८९० मध्ये पुण्यात हलविले. पुण्यातील वातावरण आपल्या मुलींना अधिक मानवेल असे रमाबाईंना वाटले. कृष्णाबाई गद्रे यांनी 'स्तुतिसुमने' या आपल्या आत्मकथनात पुण्यातील 'शारदासदन' चे वर्णनात आपल्याला पंडिता रमाबाई यांचा पुणे येथे शारदासदन नेण्याची भावना निसर्गप्रेम होते असे दिसते.म्हणूनच पुण्यातील अगदी वस्तीमध्ये एक बंगला खरेदी करून त्याठिकाणी सुंदर फुलांचा बगीचा, फिरण्यासाठी मुबलक जागा उपलब्ध करून दिली. कृष्णाबाई

गद्रे यांनी 'स्तुतिसुमने' या आत्मकथनात म्हणतात रमाबाईंनी आम्हाला फुलांची, पक्ष्यांची व झाडांची माहिती देऊन दुर्बिणीतून त्यांचे निरीक्षण करण्यास शिकवावे, काय ते लाड ! अशा सुंदर वातावरणात आपले दिवस घालवायाला कोण बालविधवा येणार नाही? चित्रे व पुस्तकें ह्यांचा हवा तेवढा संचय. कधी कधी रमाबाई स्वतः पहाटेस उठून आम्हाला आगाशीवर नेऊन नक्षत्रे व तारे दाखवीत व त्यांची नावे वगैरे आम्हाला मोठ्या आवडीने शिकवीत. असे निरोगी व मोकळे वातावरण ठेवण्यामागे ज्यांचे कौटुंबिक व सामाजिक छळवादाने जिणे नरकतुल्य झाले आहे, त्यांना माणुसकीचा जिव्हाळा पटवून देण्याचा त्यांचा मानस होता. विशेष म्हणजे प्रसन्न मनाने जीवन जगण्यास सिद्ध होता यावे हा उद्देश होता. पंडिता रमाबाईंनी आपले बालपण निसर्गाच्या सहवासात घालवलेले होते. संस्कृत साहित्य व धर्मग्रंथातील निसर्गसूक्ते यांचे श्रवण व वाचन, निसर्गाच्या सहवासातील वास्तव्यस्थळे यातूनच त्यांची जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन निसर्गकारक पर्यावरणवादी झालेला होता.

पर्यावरणकारक विज्ञानवादी दृष्टीकोन

पुण्यात प्लेगची साथ आली असताना त्यांना शारदासदनातील मुलींना केडगावल येथे आणावे लागले १८९७-९८ च्या दरम्यान केडगावच्या 'मुक्तिसदन' मध्ये जेव्हा रमाबाईंनी स्थलांतर केले; तेव्हा तेथेही असेच प्रसन्न निसर्गनिर्मित वातावरण निर्माण केले. 'मुक्तिमिशन' परिसरात निसर्गमय स्वच्छता आणि मुलींची वैयक्तिक स्वच्छता, प्रसन्नता यामुळे तेथे प्लेगचा प्रादुर्भाव व प्रसार झाला नाही. प्रदुषणविरहीत वातावरणात राहाण्याचा तो परिणाम होता. याच निसर्गमय वास्तव्यामुळे रमाबाईंना कधी आजाराने धरलेनाही. हेच पंडिता रमाबाई आणि निरोगी पर्यावरण यांचे विज्ञानवादी दृष्टीकोनाचे नाते म्हणण्यास हरकत नाही.

साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी चे तत्व

स्त्रीधर्मनीती या साहित्यात पंडिता रमाबाई यांनी साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणीचे तत्व विषयी मत व्यक्त करतांना त्यांनी या तत्वाचा निसर्गाशी संबध जोडला आहे. स्वगुण मिळवण्यात आपले लक्ष असले पाहिजे तुम्ही दागिने घालून गावभर फिरला; तरी तुमच्यात गुण नसला तर कोणी तुमच्याकडे पहाणार नाही. जर तुमच्यात गुण असेल तर तुम्ही कोपऱ्यांत बसून राहिला तरी सर्व लोकांना तुम्ही आवडाल. शेवरीची फुले दिसण्यात फार छानदार आहेत, पण त्या सुगंधी फुलांना तुऱ्यात घातलेले तुम्ही पाहिले आहे काय त्या उलट बकुळीची फुले अगदी लहान व दिसण्यात फारशी सुंदरही नसतात पण त्यांच्या अंगी सुगंध हा गुण आहे. म्हणून ती वाळून अगदी कोरडी झाली तरी लोकांचे त्यावर प्रेम असते. रूपापेक्षा गुणांचा प्रभाव अधिक आहे.याचा अर्थ साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी चे तत्व सांगताना पंडिता रमाबाई निसर्गातील फुलझाडांचा, फुलांचे उदारण देतात.

जीवनाकडे बघण्याची सकारात्मक दृष्टि निसर्गातील वास्तवादी सौंदर्य द्वारे निर्मित होते

पंडिता रमाबाई यांचे परदेश वास्तव्यातील विचार पर्यावरणकारक निसर्गाशी सबंध जोडणारे आहे. युनायटेड स्टेटसची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त यात त्या म्हणतात अमेरिकेतील हेमंत ऋतूत जिकडे पाहावे तिकडे उंच उंच पर्वतशिखरे आकाशाला डोकी भिडवून उभी आहेत. त्यावरील देवदार वृक्ष इंद्रनील मण्यासारख्या आपल्या पालवीच्या रंगाने पर्वताला जसे काय नीलमेघांचे आवरण घालून झाकीत आहेत, त्यांच्यामध्ये जिकडे-तिकडे विखुरलेल्या नाना रत्नांसारखे चूर्ण, मेपल, ओक आणि दुसरी पुष्कळ

झाडे, नाना प्रकारच्या वेली, लहान झुडुपे आपल्या पानांच्या तांबड्या, पिवळ्या, हिरव्या रंगांनी त्या वनभूमीला चित्रविचित्र करीत आहेत. बाजूने पर्वतश्रेणीतून, डोंगराच्या पायथ्याजवळून स्फटिकासारख्या स्वच्छ पाण्याची नदी खळखळ वाहत आहे. तीत सूर्यप्रकाश प्रतिबिंबून त्या पाण्याला कोठेकोठे वितळलेल्या रूप्याचे सादृश येत आहे.या विचारतून असे दिसते की पंडिता रमाबाईची जीवनाकडे बघण्याची सकारात्मक दृष्टि निसर्गातील वास्तवातीलाही सौंदर्यद्वारे निर्मित होतांना दिसते. न्यूयॉर्कमधील एका गृहस्थाने रमाबाईंना विचारले, "आमच्या देशात अतिनिंद्य असे तुमच्या पाहाण्यात काय आले" तेव्हा रमाबाई म्हणाल्या, "मित्रा, तुमच्या देशातील दोष पाहायला मी आले नाही. तुमच्या गुणांच्या शोधात मी आहे." यावरून अर्थ असा होतो की पंडिता रमाबाई सकारात्मक दृष्टि कशी निर्माण केली पाहिजे याचा शोध कसा घ्यावा हा मूलमंत्र देतात.

निसर्गविषयक प्रेम आणि भूतदयावादी दृष्टि

आपल्या फॅशनचे चोचले पुरवण्यासाठी अमेरिकेतील लोक वन्यजीवांचा बळी घेतात, ही गोष्ट पंडिता रमाबाईंना अजिबात पटली नाही. पंख किंवा मारलेली सगळीच पक्षीच्या शरीरात गवत भरून, ती टोप्यांवर लावण्याची पद्धत होती. ह्या पद्धतीमुळे पक्ष्यांचे बळी पडत त्यावर पक्षी व्यापारी आपली पोटे भरत आणि शिष्ट बायका ह्या व्यापाराला उत्तेजन देत. जो पक्षी आपल्या पिलांना खाणे आणावयास गेला, तोच कोणी शिकाऱ्याने त्यांचे प्राण घेतले, इकडे घरकुलात दोन-चार पिल्ले भुकेमुळे चोची वासून चिवचिव करून करूण स्वराने आईला हाका मारीत आहेत. पण त्यास उत्तर देण्यास आई जिवंत नाही. ती ओरडत ओरडत एकदोन दिवसांनी भुकेने मरून जातात. ही त्यांची ती स्थिती आठवून ज्याच्या डोळ्याला पाणी येणार नाही, असा कोणी पाषाण जगांत असेल तर तो मनुष्यजातीचा कलंक आहे असे म्हणण्यावाचून राहवत नाही. असे रमाबाई म्हणतात. प्राणी-पक्ष्यांची हत्या पाहून त्यांचे मन हेलावून जाते.या पर्यावरण विचारातून पंडिता रमाबाई यांचा निसर्गविषयक प्रेम आणि भूतदयावादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

बाल काव्यरचनेतून प्राणी-पक्ष्यांना संरक्षण व उद्योग प्रवण विचार

आपल्या बाल काव्यरचनेतून पंडिता रमाबाईनी कितीतरी प्राणी व पक्ष्यांना संरक्षण देण्याचा संदेश दिलेला आहे. 'मनी' या कवितेत रमाबाई लिहितात, " खर खर खर कर वर कर कर पंजाने ती करि दारावर म्यांऊ म्याऊ म्यांऊ उपाशी घ्या हो मजला मी वनवाशी म्यांऊ म्यांऊ द्या खायाशी" ती मांजरीही जणू रमाबाईकडे आश्रय मागायला आली आहे. 'चिमणी' विषयक कवितेतून त्या स्वतःसाठी काही संदेश घेत आहेत. आणि इतरांनाही त्यासाठी प्रवृत्त करीत आहेत." चिमणी चिमणी, भली शहाणी, ऐक लाडक्या तिची कहाणी लौकर उठती, चटकन उडती, फांदीवरती उड़ान बसती काड्या, दोरे गोळा करिती, झाडावरती घर बांधीती कधी चोंचिने भोक पाडिती, भिंतीमध्ये ती घरटे करिती त्यात नेऊनी गवतपिसे ती, मऊसी गादी अंथरिती अंडी घालुनि त्यावर बसती, उब आणिती मग ती फुटती पिले लानशी त्यातुन निघती, नाजुक सुंदर ती हो दिसती. पंडिता रमाबाई यांनी उद्योगप्रवण चिमणीची कहाणी यात सांगितली आहे. चिमणीविषयक त्याच्या दुसऱ्या कवितेत चिमणीच्या कुटुंबाची, एकत्र कुटुंबाची, सुखी कुटुंबाची कहाणी सांगितली आहे. प्राणीपक्षी, कीटकांचे संरक्षण म्हणजेच निसर्गाचे, पर्यावरणाचे रक्षण त्यातून मानावाचे रक्षण. त्याला या जीवसृष्टीतून मिळणारा

आनंद म्हणजे तोही निसर्गाचाच घटक असल्याची जाणीव असा संदेश रमाबाई देत जातात. रमाबाईंचा जीवनाकडे बघण्याचा एकूणच दृष्टिकोन वेगळा व निरोगी आहे. त्यामुळे त्यांची सौंदर्यकल्पना पर्यावरण जीवनसौंदर्याशी निगडित आहे असे दिसते.

पंडिता रमाबाईंचे यांचे जीवन ही सतत संघर्षाशी व प्रतिकूल परिस्थितीशी सामना करणारे होते परंतु त्यांनी सदर परिस्थितीला लढून आपल्या जीवनमूल्यांशी कधी तडजोड केली नाही त्या आपल्या तत्वांशी एकनिष्ठ राहील्या.पंडिता रमाबाई यांनी तात्कालीन समाजाची स्री शोषणाची तत्वे झुगारून स्वत:ची स्री जागृतीचा काटेरी रस्ता निवडला. ज्या काळात महिलांना स्वत:चे स्वतंत्र अस्तित्व नव्हते. आपल्या कुटुंबातील कोणताही आधार नव्हता या परिस्थितीत या महिलेने प्रवाहाविरुद्ध वागण्याचे धाडस दाखवले.स्वत:च्या धर्मांतरापासून ते बालविधवांच्या पुनर्वसनपर्यंतच्या कामामुळे त्या स्री उद्धारच्या शिल्पकार ठरल्या. पंडिता रमाबाई यांनी आपल्या विचारांना जशी कृतीतून दाखवले तसेच आपल्या विविध साहित्यातून एक समाजसुधारणा नवविचारांचे मार्गदर्शन भारतीय समाजाला केले. त्याच्या लिखित साहित्यात स्री सुधारणा आणि पर्यावरण विचार याचा सहसंबंध दिसून येतो.

संदर्भ

1. जोशी शंभू (अनुवादक), हिंदू स्री का जीवन प.रमाबाई, संवाद प्रकाशक, मेरठ, २००६.
2. कार्व्हालो सिसिलिया, महाराष्ट्राचे शिल्पकार पंडिता रमाबाई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००७.
3. जोशी लक्ष्मणशास्री (संपादक) , मराठी विश्वकोष, खंड १४ , महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७६.

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

Impact Factor-8575 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No.- (CCCLXXIII) 373-B

November-2022

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Vidharbha Youth Welfare Society, Amravati's

INDIRABAI MEGHE MAHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH, DEVELOPMENT AND TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

ORGANIZE

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

WOMEN'S CONTRIBUTION TO MODERN INDIAN SOCIETY

Date : 7th of November, 2022

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Leena Kandlkar
Principal
Indirabai Meghe
Mahila Mahavidyalaya.
Amravati. Maharashtra

Editor
Prof. Dr. Punam Choudhary
Convner
Indirabai Meghe
Mahila Mahavidyalaya.
Amravati. Maharashtra

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	Prime Minister Smt. Indira Gandhi's Contributions to the Nation **Dr. Prathima. M. Bidarimath**	1
2	The Dark Holds No Terrors by Shashi Dehspande:A Woman for Women **Dr.Shaili Gupta**	4
3	Panchayat Raj and Women Empowerment: A Literature Review **Mahek .T.Pathan**	7
4	Anthropometric Measurements of Working and Non-working women **Dr. Shital M Rathod**	11
5	Indian Constitution & Women **Dr. Jyotsna Pusate**	15
6	Present Status of Women in India **Pramodini Arjun Nanir**	18
7	Impact of MGNREGA on Rural Women empowerment **Dr. Nilima P. Mahore , Dr. Leena Kandalkar**	21
8	Women As A Home-Maker In Modern Times **Dr. Pooja A. Deshmukh**	24
9	Review Of The Factors Causing An Epidemic Of Crimes Against Women In India Crime Against Women And Women's Safety **Rujuta Milind Joshi**	27
10	Role of women's writer in Indian English Literature **Asst.Prof. Amit C Ronghe**	31
11	Women Empowerment and analysis of Government schemes for Women Entrepreneurship. **Siddhi Shamsundar Salgaonkar**	34
12	Women Development And Panchayati Raj System **Ms.Sandhya Fating**	37
13	Women in Economic and Political Development:An Indian Experience. **Swati R. Ingle , Awadhut V. Borkar**	41
14	Women Novelist's Contribution to Indian English Literature with Reference of Arundhati Roy and Nayantara Shagal **Dr. Waman G. Jawanjal,**	44
15	Contribution of Tribal's in Freedom Fight **Prof. Pawan D. Barhate**	47
16	Women's Contribution in Sports **Prof Dr. Sangita Mangesh Khadse**	49
17	Women Empowerment: Concept and Significance **Dr Minal Anand Mapuskar , Ms Janhavi Rajesh Kolte**	51
18	A study of Mental Health of positive patients during COVID-19 pandemic in Western Vidarbha region. **Ms. Manjusha J. Barbudhe ,Dr. Parmeshwar Puri**	54
19	TribalWomen Writer's Contribution in Indian Literature **Bhagyashree More, Dr.Prakash .S.Tale**	61
20	Contribution of women in the advancement of Indian art, literature and media. **Dr.shweta Bajpai**	64

ISSN : 2278-9308
November, 2022

21	Demonetization In India And The Contribution Of Indian Women **Mrs. Manisha Vinay Aole**	68
22	Women contribution to modern indian society. A critical evaluation. **Dr. Gobinda Chandra Sethi**	72
23	Women Contribution in Traditional craft **Dr. Ujwala Tikhe Kandalkar**	79
24	Multimedia Technology Self-Efficacy among Secondary School Male and Female Teachers **Ravisha R. Ambekar,Dr. Anuradha S. Deshmukh**	82
25	महिला सक्षमीकरणात गृहअर्थशास्त्राची भुमिका कु. अनुराधा प्रकाशराव पाथरकर	87
26	Role of Women in Indian Politics डॉ.विजय रामदास तिरपुडे	90
27	मनरेगा आणि महिला सक्षमीकरण (विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा) कु. श्रेया रविंद्र देशमुख	92
28	अकोट शहरातील परंपरागत बालसंगोपन पध्दतींचा अभ्यास प्रा. डॉ. लीना सुनील कांडलकर प्रा. डॉ. स्वाती एस. वैद्य	98
29	बालविकासात महिलांची भुमिका अभ्यासणे प्रा. डॉ. बबीता अ. हजारे	103
30	स्तनदा मातांच्या समतोल आहाराचा अभ्यास व उपाययोजना प्रा. डॉं स्वप्ना एस देशमुख	107
31	१९ व्या शतकातील भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न एक अभ्यास प्रो.(डॉ.) यशवंत साळुंके	111
32	भारताचे संविधान आणि महिलांची भूमीका प्रा. ज्योती काळबांडे	114
33	विदर्भ क्षेत्र की माध्यमिक शालाओके छात्रीयों के शारिरिक क्षमताका अध्ययन डॉ.मंजुषा.जे.दे□मुख	119
34	मध्यम वयीन गृहिणींचा आहार, व्यायाम व आरोग्य यांचे अध्ययन मनिषा उल्हास कोळेश्वर (जोशी)	123
35	Cyber Crimes Against Women **Dr. Neha Hirurkar**	128
36	**Constitutional Principles to protect Women against Exploitation** . **V. V Jawale, B. B. Gadekar**	130
37	Importance of Balanced Diet **Dr. Meenal N. Gawande**	133
38	'An overview of thecontribution of Tribal women in India with the study of selected tribal women' **Dr.Devendra K.Bhawari**	135
39	Women's Empowerment In Sports **Dr Sarita Deshmukh**	138
40	A Long March of Women's Movement in India **Prof. Dr. Lata Hiwase**	142
41	Constitutional Principles to protect Women against Exploitation **V. V Jawale**	145
42	Women Education A Developmental Journey Form Society to Nation. **Vandana S.Gawande**	148
43	Evaluation of Women's Efforts in Developing Society Mrs. NamitaRupesh Shah Dr. Ulka S. Wadekar	150

44	Women Contribution in Modern Indian Society B.P.Adhau	153
45	Women Empowerment and Government Schemes; An overview. Dr.Suresh P.Agale Mr.Satilal Appa Kannor	155
46	नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया आणि तिचे गृहव्यवस्थापन प्रा. डॉ. पुनम चौधरी	158
47	आधुनिक भारतीय समाजामध्ये स्त्री- लोकगीतांचे योगदान प्रो. मंदाकिनी मेश्राम	160
48	ग्रामीणमहिलांच्या विकासात ग्रामगीतेच्या प्रभावाचे विश्लेषनात्मक अध्ययन प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	163
49	A Study of Frontline and non-frontline Women's workers in Morden Society **Vanita Raut**	167
50	Status Of Refugee Under Citizenship Act 2019 And Indian Constitutional Perspective **Archana W. Awaghad**	171
51	Conceptual And Legal Framewok Of Cross-Border Insolvency Laws In India (Ibc Code, 2016): Dire Need For Adoption Of Uncitral Model Law." **Renuka Manikrao Talokar**	175
52	Constitutional Validity and Ethicalness of Restitution of Conjugal Rights Under the Hindu Marriage Act, 1955 **Laxmi Subhash Parihar**	182

१९ व्या शतकातील भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न एक अभ्यास

प्रो.(डॉ.) यशवंत साळुंके
के.आर.टी.कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,वणी ता.दिंडोरी ,जि.नाशिक , महाराष्ट्र

प्रस्तावना

१९व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत समाजसुधारकांच्या भारतीय स्त्री सामजिक सुधारणांच्या प्रयत्नांना यश येऊ लागले .सार्वजनिक जीवनात अन्यायाविरुद्ध चळवळ करणाऱ्या स्त्री सहभाग वाढू लागला. स्त्री सामाजिक आंदोलनापासून ते राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेऊ लागली.उदा. स्वदेशी आंदोलनात भारतीय स्त्री स्वतःच्या बचतीचे पैसे देत होती त्याचबरोबर परदेशी बनावटीचे कंगण काढून फेकून देत होती.भगिनी नवेदिता यांनी गावोगावी फिरून स्वदेशीचा प्रचार केला.तसेच स्त्रीयांना चरख्यावर सुत कातारण्याची प्रेरणा दिली.सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत स्वर्णकुमारीदेवींनी तर साखी समिती स्त्री संघटनेद्वारे विधवांना शिक्षण प्रशिक्षण देऊन स्वयंसिद्ध होण्याची एक सामाजिक चळवळ उभारली.या सर्व प्रेरणांमागे १९ व्या शतकातील भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न बहुमोल होते त्याचाच परामर्श प्रस्तुत लेखात घेतला आहे.

सामाजिक समस्या व सुधारणा

स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात सर्वात प्रथम राजा राममोहन रायद्वारे १८१५ मध्ये पावले उचलली गेली . त्यांनी जी आत्मीय सभा स्थापन केली होती , तिने या विषयाला सार्वजनिक चर्चेचे स्वरूप दिले . त्याच वर्षी राय यांनी बंगाली भाषेत सती प्रथेवर हल्ला चढविणारा लेख लिहिला . ते सती प्रथेविरुद्ध आंदोलन उभारणारे पहिले सुधारक होते . १८१७ मध्ये सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य पंडित मृत्युंजय विद्यालंकार यांनी सतीला कोणतीही शास्त्रीय मान्यता नसल्याचे घोषित केले . दुसरेच वर्षी म्हणजे १८१८ मध्ये बंगालचे तत्कालीन गव्हर्नर जनरल विलियम बेंटिक यांनी त्या प्रांतामध्ये सती प्रथेवर प्रतिबंध घातला . पण संपूर्ण भारतात या निषेधाची मुळे पसरायला तब्बल ११ वर्षे खर्ची पडली . याच बेंटिकनी १८२९ मध्ये जेव्हा ते भारताचे गव्हर्नर जनरल झाले तेव्हा सती निर्मूलन कायदा अंमलात आणला . हिंदू परंपरावाद्यांनी त्याचा विरोध केला . परंतु जेवढ्या प्रमाणात अपेक्षित होता , त्यापेक्षा कितीतरी कमी विरोध पहायला मिळाला . याच रूढीवाद्यांच्या विरोधाचा आंशिक परिणाम म्हणून १० वर्षानंतर भारतीय दंड संहितेत संशोधन करण्यात आले . या संशोधनानुसार सती पद्धतीचे ऐच्छिक आणि जबरदस्तीने असे दोन प्रकार पाडण्यात आले वजर एखादी स्त्री स्वखुषीने सती जावू इच्छित असेल तर तिला या कायद्याने एक कवच तयार करून दिले . १८१५ मध्ये राजा राममोहन रॉय यांनी 'A conference between an advocate for and an opponent to the practice of burning widows alive' नावाचे पुस्तक लिहिले . त्यांच्या बंधूंचा मृत्यु झाला होता व त्यांच्या वहिनींना जबरदस्तीने सती जाण्यास भाग पाडण्यात आले होते , म्हणून रॉय यांना वरील पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा झाली . या पुस्तकात त्यांनी हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की , प्राचीन हिन्दू पौराणिक ग्रंथांनुसार विधवेला सती जाणे गरजेचे नाही . यावर हिंदूंनी अत्यंत कडवट प्रतिक्रिया व्यक्त केली . याचा एक मान म्हणून १२८ पंडीतांनी एक घोषणापत्र प्रकाशित केले व त्यात म्हटले की , राजा राममोहन रॉय यांनी व्यक्त केलेले विचार चूक असून त्यांना हिंदू विचारधारेचा प्रतिनिधी मानता येणार नाही . यावर प्रत्युत्तरादाखल राजा राममोहन रॉय यांनी काही संदर्भ सामुग्री एकत्र करून सांगून पाहिले की , सटी जाणे सक्तीचे नाही . वास्तविक सती जाणे ही एक किमान धार्मिक कृत्य होते की , जे विधवेची इच्छा असल्यास ती करू शकते व त्याची सार्थकताही तिने स्वखुषीने सती गेल्यासच होईल हे दाखवून दिले . ज्याप्रमाणे सती विरूद्धचे आंदोलन स्त्री उत्थानाचा एक भाग होता , त्याचप्रमाणे स्त्रीने शिक्षित होण्यासाठी केलेले आंदोलनही उत्थानाच्या दिशेने उचललेले एक समर्पक पाऊल होते असे म्हणावे लागते.

स्त्री शिक्षणाची सुरवात

मुलींसाठी सर्वात पहिली शाळा इंग्रज आणि ख्रिस्ती मिशनरींनी १८१० मध्ये सुरू केली. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणारे भारतीय भाषेतील (बंगाली) पहिले पुस्तक १८१९ मध्ये गुरूमोहन विद्यालंकार यांनी लिहिले व कलकत्याच्या कन्या बाल समितीने १८२० मध्ये ते प्रकाशित केले . १८२७ पर्यंत मिशनरींद्वारे हुगली जिल्ह्यात १२ कन्या शाळा चालविण्यात येऊ लागल्या . त्यावेळी असे निदर्शनास आले होते की , गरीब मोहल्ल्यात उघडलेल्या शाळांबद्दल जाणून घेण्यास मुस्लिम स्त्रियाही उत्सूक होत्या. १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत बंगाल व मुख्यत्वे करून कलकत्यामध्ये स्त्री शिक्षणाचा मुद्दा हिंदू , ब्राम्हण व प्रगतीशील विद्यार्थ्यांसाठी व तरुणांसाठी आंदोलनाचा विषय झाला होता . या शतकाच्या आरंभी मिशनरी शाळांमध्ये अधिकांश मुली गरीब घरच्या होत्या . पण नव्याने उघडलेल्या शाळांमध्ये उच्च जाती वर्णातील मुलीही शिक्षण घेऊ लागल्या .१८४० च्या दशकात मुंबई व पुणे शहरात

उग्र ब्राम्हण विद्यार्थ्यांनी हिंदुत्वातील सुधारणेचा विडा उचलला होता .त्यांनी स्वतः संघटित होऊन कलकत्त्यातील देरोजियांप्रमाणे यंग पुना ग्रुप या नावाने ते प्रसिद्धीस आले . १८४८मध्ये मुंबईतील जी . एच . देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांनी हिंदू पुजारींच्या व धर्ममार्तंडांच्या कृत्याचे वाभाडे काढले व त्यावर लोकहितवादीची शतपत्रे प्रकाशित केली . महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली . वर्षभरानंतर मुंबईच्या ब्राम्हण व ब्राम्हणेतरांनी एकत्र येऊन परमहंस मंडळाची स्थापना केली . याच वर्षी एल्फिन्स्टन कॉलेज मुंबईच्या विद्यार्थ्यांनी एक कन्या शाळा सुरू केली व स्त्रियांसाठी मासिक काढले . १८५२ पर्यंत फुले यांनी तीन कन्या शाळा व अस्पृश्यांसाठी एक शाळा काढली .

विधवांचे प्रश्न व सुधारणा

ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी १८५० मध्ये विधवा पुनर्विवाहावर असलेल्या प्रतिबंधाला समाप्त करण्याकरिता एक अभियान चालवले . त्यांनी बंगाली भाषेत एक पुस्तक प्रकाशित करून हे दाखवून दिले की , विधवा पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे . यानंतर विद्यासागर यांनी आपल्या पुस्तकाचा इंग्रजीत अनुवाद केला व त्यांच्या प्रती इंग्रज अधिकाऱ्यांना दिल्या . त्यांच्याच सल्ल्याने विद्यासागर यांनी १८५५ मध्ये भारताच्या गवर्नर जनरलला विधवा पुनर्विवाहासाठी एक कायदा तयार करण्यासाठी याचिका केली . त्याच वर्षात विद्यासागर यांच्या याचिकेवर आधारित कायद्याचा मसुदा विधान परिषदेत जे.पी. ग्रांटद्वारे पटलावर ठेवण्यात आला . ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी आपल्या याचिकेत म्हटले होते की , असे अनेक हिंदू होते की ज्यांनी विधवा पुनर्विवाहावर अंमल केला , पण सद्य: स्थितीत तसे करू शकत नाही , कारण ईस्ट इंडिया कंपनी व ब्रिटीश सरकारच्या अधीन असलेले न्यायालय त्यांना बेकायदेशीर घोषित करतील. अनेक इतिहासकारांनी म्हटले आहे की , इंग्रजांनी हिंदू कायद्यांचे संहितीकरण ब्राम्हणांच्या मान्यतांना सर्वच हिंदूंवर लादण्याच्या इच्छेने केले होते , याचमुळे विधवा पुनर्विवाहावर बंदी घालण्यात आली असल्याचे विद्यासागर यांनी ठासून सांगितले . परिणामी १८५६ मध्ये कायदा करण्यात आला , पण तरीही फारच कमी विधवा पुनर्विवाह करण्यात आले . १८९० मध्ये असे लक्षात आले की, विधवा पुनर्विवाहासंबंधीचा कायदा करून ४० वर्षे उलटल्यानंतरही केवळ ५०० विधवा पुनर्विवाह झाले . तरीच ते ५०० विधवा पुनर्विवाह बाल - विधवा किंवा कुमारी विधवांचे होते . उच्चवर्णियातील ज्या विधवा कुमारी नव्हत्या , त्यांनी पुनर्विवाह केलाच नाही व तो होऊ दिला गेला नाही . ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी मुलींना धार्मिक शिक्षण नाही दिले , परंतु कन्या शाळांमध्ये संस्कृत व बंगाली भाषा शिकवली . मुस्लिम सुधार आंदोलनाचे प्रसिद्ध विचारक सैयद अहमद खान यांच्यानुसार मुस्लिम स्त्रियांनीही शिक्षण घेतले पाहिजे , पण चार भिंतीच्या आत . याच वेळी दयानंद सरस्वतीद्वारे समाज सुधारणेचा नवा सिद्धांत प्रतिपादित केला गेला . १८३८ मध्ये कलकत्यात स्थापन करण्यात आलेल्या स्टुडंट सोसायटीच्या विचारांमध्ये व त्या सिद्धांतात बरेच साम्य होते .

१८४० चे दशक मिशनरी आणि हिंदू कट्टरपंथी व सुधारक यांच्यातील अत्यंत दुय्यम दर्जाच्या चर्चेचे दशक मानायला हरकत नाही .राजा राममोहन रॉय आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांना इतर धार्मिक ग्रंथांव्यतिरिक्त वेद व उपनिषदांचे उत्तम ज्ञान होते. १८०५ मध्ये कोलबुकने आर्य सुवर्ण युगाच्या सिद्धांताला पुढे केले . १९ व्या शतकात जेव्हा युरोपात भारतीय संस्कृती संदर्भात शोध सुरू झाला , तेव्हा मॅक्समूलरसारख्या विद्वानांनी सुवर्ण युगाच्या सिद्धांताला जनमानसात लोकप्रिय केले . काठियावाडचे एक शेतकरी श्री . सरस्वती साधू बनले व त्यांनी भारत पालथा घालून सुवर्ण युगाच्या सिद्धांताचा प्रचार केला . स्वामी दयानंद यांनी जनसभांमध्ये समता व मानवतासंबंधी आर्य सिद्धांतांचे प्रभावी प्रतिपादन केले . १८७५ मध्ये लिहिलेल्या सत्यार्थ प्रकाशात दयानंद यांनी इस्लाम व ख्रिस्त धर्मावर टिका केली आहे . आर्य धर्माला एकमताने योग्य महत्व न दिल्याबद्दल त्यांनी ब्राम्हणांवरही टिकेची झोड उठविली व १८७७ मध्ये लाहोर आर्य समाजाच्या स्थापनेबरोबरच अनेक पंजाबी सुधारक ब्राम्हो समाजापासून वेगळे झाले . दयानंद सरस्वती यांच्या मते , आर्य भारतात बहुपत्नीत्व , बालविवाह व स्त्री बहिष्कारसारख्या कोणत्याही प्रथा प्रचलित त्या त्यांच्या मते , स्त्री व पुरुष दोघे समान अधिकारसंपन्न आहेत . त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश या पुस्तकात म्हटले आहे की , वैदिक भारतात शिक्षित स्त्री व पुरुष समसमान आहेत . त्यांच्या मते , मुलींनी यज्ञोपवीत (जाणवे) घालण्यास हरकत नाही तसेच मुलींचा संस्कार करता येऊ शकतो . एकीकडे स्त्री शिक्षणासंबंधी जोर देणाऱ्यांमध्ये स्त्री शिक्षण व्यावसायिक असल्यावर एकमत झाले तर दुसरीकडे व्यवहार विशेष त्यांच्यात मतभेद आढळतात . सर्वात प्रभावी विचार हा होता की , स्त्रीने गृहस्थीवर लक्ष द्यावे , ज्याचा लाभ पती व मुले या दोहोंना मिळेल . ब्राम्हण कन्या शाळेत प्रामुख्याने केशवचंद्र सेनद्वारे चालविण्यात येणाऱ्या शाळांमध्ये मुलींना स्वयंपाक , शिवणकाम , सेवा सुश्रूषा यांचे शिक्षण दिले जात होते व त्यात प्राविण्य मिळविण्यास प्रोत्साहित केले जात होते . १८६० मध्ये विवाहयोग्य वय वर्षे १० निर्धारित करणारा कायदा पास झाला . परंतु १९ व्या शतकाच्या अंतिम चरणात बहरम मालाबारीद्वारे या मुद्याला हवा देण्यापूर्वी त्याच्या विरोधात एकही आंदोलन चालले नाही . श्री . मालाबारी हिंदू नव्हते , परंतु त्यांना त्यांच्या उपक्रमात हिंदूच्या मोठ्या गटाचे समर्थन प्राप्त होते . ज्या लोकांच्या विचारांना श्री .

मालाबारी यांनी प्रकाशात आणले , त्यांच्यात वकील , डॉक्टर , अध्यापक , सरकारी कर्मचारी इत्यादी लोक होते . पडदा प्रथेप्रमाणेच बालविवाह भारताच्या भौतिक व आध्यात्मिक पतनाचे प्रमुख कारण असल्याचे या उपक्रमाच्या समर्थकांचे मत होते . कलकत्याच्या महिला चिकित्सकांनी विवाहाचे वय वाढविण्याबद्दल समाज सुधारकांच्या मतांना समर्थन देत १,६०० हिंदू स्त्रियांनी कायद्यात सुधार लागू करण्याकरिता महाराणी विक्टोरिया यांच्यासमोर १८९० मध्ये एक याचिका प्रस्तुत केली . मुंबई येथे बालविवाहाच्या विरुद्ध आंदोलन सुरू झाले होते . परंतु पुण्याचे समाज सुधारक याबद्दल उदासिन होते . परंतु नंतर पुणेच या आंदोलनाचा प्रबळ विरोधक म्हणून समोर आले . १८७० च्या दशकात मुंबई समाज सुधार आंदोलनाचे दोन भाग पडले . पहिल्या भागात ब्राम्हण समाज सुधारक होते , ज्यांनी आपल्या पुनर्विवाहावर भर दिला . दुसरा भाग ब्राम्हणेतर सुधारकांचा होता , ज्यांनी सामाजिक व्यवस्थेसाठी ब्राम्हणांद्वारे बनविण्यात आलेल्या नियमांचा विरोध केला . यात महात्मा ज्योतिबा फुले अग्रणी होते . श्री . दयानंद सरस्वती १८७५ मध्ये जेव्हा मुंबई प्रेसीडेंसीमध्ये आले , तेव्हा त्यांच्या सभांमध्ये रानडे व फुलेंसह बऱ्याच सुधारकांनी भाग घेतला . पंडिता रमाबाई यांनी पुण्यात आर्य महिला सभा स्थापन केली , तेव्हा पुण्यातील अनेक समाज सुधारकांनी त्यांना मदत केली . याच वेळी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची निबंधमाला प्रकाशित झाली . आचार्य दयानंद सरस्वती यांचे आंदोलन १८८० नंतर वेगाने पुढे गेले. १८८२-८३ मध्ये प्रमुख आर्य समाजवाद्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करताना दोन नियमावल्या तयार केल्या . त्याच वर्षामध्ये आर्य पत्र – पत्रिकांमध्ये विधवा पुनर्विवाहाचे आकडे प्रसिद्ध करण्यात आले . अमृतसरच्या आर्य समाज या कार्यात खूपच अग्रेसर होता . मोठ्या उत्साहाने विधवा पुनर्विवाह घडवून आणण्यात आले . १८८० च्या उत्तरार्धात अनेक श्रेष्ठ आर्य समाजींनी कन्या शाळा सुरू केल्या . १८९० मध्ये जालंधर येथे आर्य समाजाने एक शाळा सुरू केली व एका वर्षाच्या आत कुमारीप्रमाणेच विधवांनाही शाळेत प्रवेश सुरू केला . इतकेच नव्हे तर जालंधर समाजाने वर्षभरानंतर उच्च शिक्षणासाठी एक कन्या महाविद्यालय सुरू करण्याची घोषणा केली . १८९० च्या दशकात मांसाहाराच्या मुद्यावरून आर्य समाजात फूट पडली. १९ व्या शतकाच्या अखेरच्या चरणात दक्षिण भारतात समाज सुधारणेचे आंदोलन सुरू झाले , पण ते फार जोर पकडू शकले नाही . १८७१ मध्ये मद्रासमध्ये एक विधवा पुनर्विवाह असोसिएशन बनले , पण ते अल्पजीवी ठरले . १८८० मध्ये दिवाण बहादूर रघुनाथराव यांनी त्याला पुनर्जीवित केले . १८७८ मध्ये वीर सालिंघम यांनी राजामुंद्री समाज सुधार असोसिएशनची स्थापना करून आपले लक्ष विधवा पुनर्विवाहावर केंद्रीत केले . १८९० मध्ये के . एन . नटराजनने इंडियन सोशल रिफॉर्मर नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले . १८९२ मध्ये युवा हिंदूंनी हिंदू समाज सुधार असोसिएशन सुरू केले . यालाच यंग मद्रास पार्टी असेही म्हणत .

थोडक्यात १९ व्या शतकातील भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न विविध समाजसुधारकांनी केल्याने भारतीय स्त्री जीवन आधुनिक विचार, स्वालंबन, सामजिक सुधारणा,शिक्षण अशा घटकांच्या जवळ आल्याने भावी आधुनिक विचारांचा भारत आकार घेऊ लागला.

संदर्भ साधने

१ जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोष, खंड १४ , महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ, मुंबई,१९७६.
२ सरकार सुमित , आधुनिक भारत, राजकमल प्रकाशन , नवी दिल्ली, २००५ .
३ माळी.मा.गो ., संपादक , सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ:मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई ,१९८८ .
४ Subramanin Lakshmi, History of India, Orient Blackswan, New Delhi, 2016.

TRUE COPY
Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

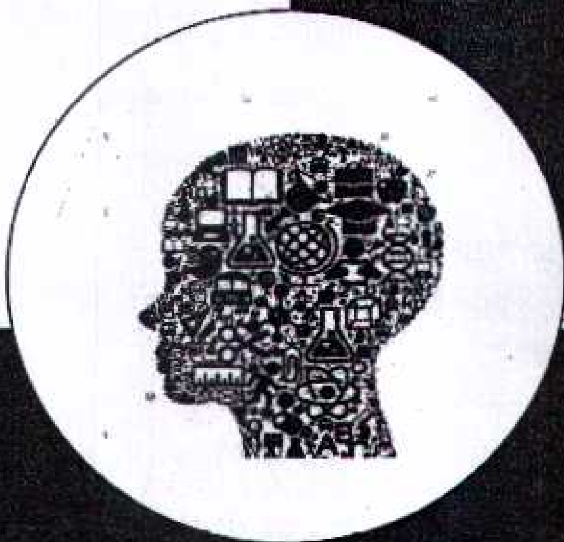

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-6 Jan-feb -2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	"Higher Education System of India, with special reference to quality aspects and National Education Policy" Dr.R.D.Darekar, Dr.S.D.Joshi	1-3
2	A Review on AI Used in Agriculture Smt. Bharati P. Bhangale	4-6
3	A Study of Innovative and Best Practices in National Education Policy Dr. Vasant Balu Boraste	7-10
4	Challenges of the Indian Agriculture and NEP 2020 Dr. Yuvraj Pandharinath Jadhav	11-14
5	An overview of National Agricultural Education Policy Dr Mrs Sunanda Tanaji Wagh	15-17
6	"Climate Change Impact, Mitigation and Adaptation Strategies for Agriculture in Context of Maharashtra" Mr. Amol R Handore, Dr S.Y Sardar, Dr R. N. Bhavare	18-24
7	New Education Policy : An Analysis Skill Development and Employment Opportunities Dr. Rajendra Tulshidas Ahire	25-26
8	Role of New National Education Policy in Agricultural Education Prof. (Dr.) Yashvant Salunke	27-29
9	Higher Education in the New Era : Issues and Challenges Dr. S. J. Ghotekar	30-32
10	Impact of NEP 2020 on Agricultural processing Industry of India Prakash A. Pagare	33-36
11	New Education Policy 2020 and Agriculture Sector Dr.Jayashri Pandharinath Jadhav	37-40
12	National Education Policy: New Start for Physical Education and Sports Dr. Dipak Prakash Saudagar	41-46
13	Use Of Plant Extracts To Control Fungal Diseases Of Onion (Allium cepa L.) Dr. SHOBHA JADHAV SATBHAI , Dr. R.S. Saler , and Dr. S.Y. Sardar	47-50
14	Climate Change and Its Impacts on an Indian Agriculture Mr.. Rajendra B. Shinde	51-55
15	A case study on use of water solar pump used in Vaijapur , Aurangabad District,(Maharashtra). Priyanka V. Jadhav, Shubham B. Bhandare, Shubhangi A. Kasar	56-59
16	National Education Policy (NEP) 2020 and Role of Academic Library Prof. Vitthal Laxmanrao Gawale	60-65
17	National Education Policy 2020: Strength, Weaknesses, Opportunities and ThreatsAnalysis with special reference to Agriculture Colleges in Maharashtra Prof (Dr.) Narendra Patil, Mr. Bhagwan Kadlag	66-68
18	NEP 2020: A Critical Analysis: Emerging Issues, Approaches, Challenges, and Suggestions Smt. V. S. Shimpankar	69-71
19	National Educationpolicy 2020: Vision Towards Higher Education System Mr. C. R. Yewale, Mr. A. V. Gajbhiye	72-75
20	Review on New Education Policy D.S.Borade , Akshay More , and R.K.Patil	76-79
21	Implementation Strategy for National Education Policy-2020 in Agricultural Education System. Prof. Smt. Trupti. D. Kakulte , Dr. S.Y Sardar , Dr.R.N Bhavare	80-82
22	नवे शैक्षणिक धोरण आणि आव्हाने प्रा. विजय कारभारी चव्हाण	83-85

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.6 Jan – Feb 2023

Role of New National Education Policy in Agricultural Education

Prof. (Dr.) Yashvant Salunke
K.R.T. Arts and Commerce College, Vani Tal. Dindori, Dist. Nashik.
Maharashtra
Corresponding Author- **Prof. (Dr.) Yashvant Salunke**
Email- yashvantsalunke501@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7663248

Introduction

Rapid development of Indian agricultural system is the need of the hour. Education can play an important role in accelerating such agricultural development. The process of reforming Indian education policy was undertaken by the new Education Policy Committee in 2017 under the chairmanship of Dr. Kasthurirangan.The committee submitted its new National Education Policy report to the government in May 2019. The higher education component of this report should develop well-rounded, well-rounded, and creative individuals with professional, technical, and business-related competencies in keeping with the needs of the twenty-first century. It states that quality education aims to prepare students for a meaningful and fulfilling life and work. In this new education policy, emphasis will be placed on technical, skill development and vocational education along with regular education. While it is said that agricultural education along with its allied branches will be revived under vocational education. In Maharashtra, about 60to 65percent of people are dependent on agriculture. This means that the livelihood of people in rural areas depends on the agricultural system. About 6. 7lakh farmer families in Maharashtra own only one hectare of land. 40lakh farming families have only one to two hectares of land. There are about 2. 2million farmers with an area of two to four hectares. Seven lakh farmers have 4to 10hectares of land and very few farmers have more than 10hectares of land. Most of these areas depend on rain water. So there is no guarantee of getting a reliable product. As limited land area is not available and irrigation facilities are not abundant, it is necessary to think how to get more production from this area. Apart from this, in the 1990s India adopted this new economic policy of globalization, liberalization and privatization. Due to this, there was a drastic change in all sectors of the economy. The effect of this economy began to be felt by the peasantry who depended on the agricultural system like India. In the globalized agricultural competition, Indian agriculture and farmer economy is not balanced. Temporary measures like giving loans and subsidies to the farmers are taken by the government but this is having a bad effect on the economy of India. Also the farmer is getting frustrated and reaching a decision like suicide. To solve all such problems, there is a need to give a clear solution to the new national education policy by linking it with agriculture education.

Along with education, agricultural education and agricultural development should be combined.

Agricultural production depends on the proper cultivation of the farm, proper and timely use of various inputs. Capital, irrigation system and agricultural systems are important for increasing agricultural production. Therefore, improved seeds, fertilizers, crop germs and disease protection drugs can be made available for sowing. But, apart from the above agricultural component, an important agricultural component is agricultural technology.

Providing such agricultural technology, agricultural technicians should be made essential in this new education system. At present there are four agricultural universities, one Animal and fisheries Science University in the state. Under it there are 25government and 153private agricultural and affiliated colleges. There are six veterinary colleges, two dairy and two fisheries colleges. When it comes to higher education in the state, despite agriculture being the largest employment sector, agricultural education is inadequate. If the college in the state combines agricultural

education and agricultural development along with their education, agricultural development will gain momentum.

Need to impart knowledge and skills to students for self employment

Declining economic graph of agriculture sector, increasing number of small farmers, changes in agriculture sector after globalization, climate change, agricultural research, new technology, social media, increasing use of information technology, use of biotechnology, agricultural commodity processing, agricultural value addition chain, agribusiness, exports, Many new topics such as market, trade, agricultural economics, mechanization, irrigation, agricultural energy, artificial intelligence etc. have become important in the field of agriculture. In the future, agriculture and agriculture-related industries can provide employment opportunities to agricultural students. Agricultural education is expected under the need of imparting knowledge and skills of self-employment to such students as well as motivational education.

Many forms of agriculture are coming forward. Farming that gives maximum production and income in less land holding has to be done now. There are many types of energy giving to agriculture like precision agriculture, organic agriculture, cultured agriculture, high technology agriculture. Along with this, many commercial aspects like dairy farming, poultry farming, fish farming, beekeeping, sericulture are important. All these subjects have to be included in the syllabus in a proper manner. As higher education is expected to change with the times, there is a need to create a system through new educational policies so that the students who come out with agriculture education along with the related subject will come out with confidence about the future.

It is necessary to provide the knowledge and skills required by the agricultural industry

Present education is traditional in nature. Students are often unaware of their careers until graduation. As a part of education, they need to develop the ability to decide career while learning. There is now a need for business-oriented education going forward. Traditional education in India lacks professional guidance from the curriculum. It is necessary to impart the knowledge and skills required by the agricultural industry. Courses should be prepared in that regard. After independence, there was a shortage of food grains and people had to satisfy their hunger by importing inferior quality food from abroad. After that, increasing food grain production remained the main policy and the message of increasing production was also inculcated from the senior level. Its reflection became so strong in the agricultural curriculum that now, despite many new challenges, agricultural education is strongly influenced by production technology. Crop production technology is important but many other subjects have become important, its inclusion in agricultural education is essential. It is intended to provide agriculture oriented education in the state according to local and global changes. There are nine agro meteorological divisions in the state. Hence there is diversity in farming practices and crops. Vocational higher education based on fruits, spice crops, rice, fisheries in *Konkan*, Vocational education based on fruits, vegetables, sugarcane, pulses, cereals, dairy, poultry in Western Maharashtra, cotton, soybeans, cereals, pulses, oilseeds in *Vidarbha* and *Marathwada*, Education on Orange, *Mosambi*, Freshwater Fisheries, Agro forestry, Silk Industry is intended. The agriculture sector is very broad and breaks down into many important components. Each component is large enough to stand alone as a business. So the curriculum should include freedom to choose the subjects according to the students' interest as well as many options for them in education. Agricultural education includes agricultural climate, agricultural market system, agricultural trade, agricultural exports, agricultural economics, agricultural mechanization, agricultural processing, agricultural electronics and artificial intelligence, biosciences; agricultural and bioengineering, agricultural water management, precision agriculture, organic agriculture, intercropped agriculture. , many new topics like digital agriculture should be included.

Agricultural Education Management Training

Since many new subjects are included in the curriculum, there should be a system of creating suitable teacher classes for it. For this, the new National Education Policy calls for 'Agricultural Education Management Training' to provide continuous training to teachers. New education technology system

 ISSN – 2347-7075

including digital education system, digital administrative system, complete autonomy, quality, digital examination system, educational scholarship, loan system and annual review to include new changes in technology should be included in the education policy. Agricultural education based on new techniques has become necessary along with overall education. There is a need for the state government to take positive steps through an effective new policy for necessary reforms and action. Education and agriculture education in the coming years should be in line with the needs of the future agriculture sector with all the modern infrastructure, preparing the students to face any challenges as well as instilling self-confidence in them.

A new approach towards agriculture as an industry or business is emerging in recent times. Any industry or profession requires skilled manpower. This rule is no exception to the agricultural sector. There are 53 agricultural universities, five Autonomes universities, one central agricultural university and four central universities in the country to create trained and skilled manpower for the agricultural sector. The association of these agricultural institutions should be linked with the daily education of the youth. If agricultural education is added to traditional education in India, the youth will get employment opportunities.

References

1 मिश्र श्रीगोपालवैज्ञानिक ,भारतीय कृषी का विकास . तथा तकनिकी शब्दावली आयोग मानव संसाधन विकास मंत्रालयभारत सरकार .

2 National Education Policy 2020, Ministry of Human Resource Devrlopment, Government of India

3 https://icar.org.in/hi

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SOCIAL REFORMERS IN INDIA

February -2023

ISSUE No- (CCCXCVII) 397- C

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr Satish Sasane
Head, Department of
Sociology Mahatma Phule
College,Ahmedpur
TQ Ahmedpur Dist.Latur ,
Maharashtra

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College
Kingaon Latur
Maharashtra

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2023

ISSUE No - (CCCXCVII) 397-

SOCIAL REFORMERS IN INDIA

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Editor
Dr Satish Sasane
Head, Department of Sociology Mahatma Phule College,Ahmedpur
TQ Ahmedpur Dist.Latur , Maharashtra

Editor
Dr.Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon, Latur , Maharashtra

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX -C

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar: A Dynamic Social Reformer	Dr.S.S. Ramajayam	1
2	Bhagat Phool Singh	Dr.Sudipta Sil	6
3	Contextualizing Ambedkar's Spiritualism	Dr Surender Singh	9
4	Barahmasa by Param Purush Puran Dhani Huzur Swami Ji Maharaj: The Supreme Lord's Revelation of Philosophy of Universe in a Singing Genre	Mahima Sinha , Dr. Neetu Gupta	14
5	Mahata Fuley : A Social Reformer	Mr Shashikant S.Shende	29
6	Mother Teresa: Love for the Destitute.	Nanda Merwyn David , Jagadevappa Chakki	33
7	Women's Empowerment in Buddhism	Dr.Dayananad Uttamrao Raut	36
8	Swami Vivekananda: The Great Social Reformer and Enlightener	Dr.Mahuya Roy Choudhury (Bhowal)	38
9	Rani Durgavati - A Valiant Leader	Dr.T.P.Priya	42
10	Srimanta Sankaradeva, A Pioneering Neo-Vaishnava And Socio-Religious Reformer Of Medieval Assam	Karishmita Bora	45
11	Rajshree Chhatrapati Shahu Maharaj	Pro. Vrushali Subhashrao Pophali	47
12	राजर्षीछत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ.दयावती पाडळकर ,सौ.उल्का पाटील, ग्रंथपाल	52
13	आचार्य विनोबा भावे यांचे जीवन कार्य	डॉ प्रवीण मानसिंग कांबळे	57
14	थोर समाजसेवक रमाबाई रानडेयांचे समाज सुधारात्मक कार्य	डॉ जयश्री प्र. बारई	61
15	डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकरांचे उच्च शिक्षणाविषयक दृष्टीकोण	प्रा. डॉ. लालचंद किसन रामटेके	65
16	भारतीय समाज आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान	प्रा.डॉ.सुभाष एन.सातव	70
17	संत गाडगेबाबांच्या "समाज परिवर्तनासाठी शिक्षण" या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आशा म. धारस्कर	73
18	समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर	डॉ. टेंकाळे सुवर्णा उमाकांत	79
19	सावित्रीबाई फुले : सामाजिक चेतना की मुखर स्वर	डॉ. रेखा कुर्रे	82

20	स्वामी विवेकानंद के शैक्षणिक विचारों की अभिव्यक्ति पायल कुमारी बड़ाईक	86
21	डॉ. राम मनोहर लोहिया एवं सामाजिक, आर्थिक सुधार डॉ. भावना उज्जालिया	90
22	समाज सुधारक के रूप में गौतम बुद्ध डॉ. योगेन्द्र पाल सिंह सोलंकी	93
23	समाज सुधारक संत कबीर डॉ. अनिता बिरला	97
24	सामाजिक उत्थान के प्रणेता -गुरुनानक देव जी डॉ.सुनील आडवानी	100
25	स्वामी विवेकानंद डॉ. अमृता सिंह बघेल	104
26	संगीत के बिना अपूर्ण भारतीय लोकनाट्य Gaurav sharma (गौरव शर्मा)	108
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एवं कमजोर वर्ग का विकास देवऋषि भलावी	111

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, - (CCCXCVII) 397- C
ISSN : 2278-9308
February, 2023

आचार्य विनोबा भावे यांचे जीवन कार्य

डॉ प्रवीण मानसिंग कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे के आर टी कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
वणी नाशिक ,ई मेल-pravinkamble 76121 @gmail .com ,मोबाईल – ९९२१८३९५९१

गोषवारा

आचार्य विनोबा भावे यांचे संपूर्ण नाव विनायक नरहर भावे असे होते. ते नेहमीच मानवी हक्क आणि अहिंसेचे पुरस्कर्ते होते. भूदान राष्ट्रनिर्माण चळवळीचे ते आधारस्तंभ होते. आचार्य विनोबा भावे हे गांधीवादी व सर्वोदयी नेते होते.देशाच्या यशात त्यांचे हे योगदान महान आहे. त्यानी महात्मा गांधींचे उत्कृष्ट अनुयायी होते.त्यांनी राष्ट्र उभारणीसाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले.त्यांचे नाव भारतातील महान महात्म्यांमध्ये समाविष्ट आहे. ते भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक व भूदान चळवळीचे प्रणेते होते. कर्मयोगी विनोबा भावे राष्ट्रसंत होते, राष्ट्रपुरुष होते, राष्ट्रीय शिक्षक होते. प्रखर साधना त्यांनी प्राप्त केली होती. महात्मा गांधी यांनी आपल्या कार्यासाठी विनोबा भावे यांची निवड केली. ब्रिटिश राजविरोधी या आंदोलनाचे पर्यवसान १९४२ मध्ये 'छोडो भारत' आंदोलनात झाले.

प्रस्तावना

आचार्य विनोबा भावे यांचे संपूर्ण नाव विनायक नरहर भावे असे होते. ते नेहमीच मानवी हक्क आणि अहिंसेचे पुरस्कर्ते होते.भूदान राष्ट्रनिर्माण चळवळीचे ते आधारस्तंभ होते. आचार्य विनोबा भावे हे गांधीवादी व सर्वोदयी नेते होते.देशाच्या यशात त्यांचे हे योगदान महान आहे. त्यानी महात्मा गांधींचे उत्कृष्ट अनुयायी होते.त्यांनी राष्ट्र उभारणीसाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले.त्यांचे नाव भारतातील महान महात्म्यांमध्ये समाविष्ट आहे. तेभारतीय स्वातंत्र्य सैनिक व भूदान चळवळीचे प्रणेते होते. कर्मयोगी विनोबा भावे राष्ट्रसंत होते, राष्ट्रपुरुष होते, राष्ट्रीय शिक्षक होते. प्रखर साधना त्यांनी प्राप्त केली होती. ब्रह्मचर्य- महात्मा गांधी यांनी आपल्या कार्यासाठी विनोबा भावे यांची निवड केली. ब्रिटिश राजविरोधी या आंदोलनाचे पर्यवसान १९४२ मध्ये 'छोडो भारत' आंदोलनात झाले.

जीवन परिचय

(११ सप्टेंबर १८९५ - १५ नोव्हेंबर १९८२). थोर गांधीवादी आचार्य व भूदान चळवळीचे प्रवर्तक. आचार्य विनोबा भावे हे गांधीवादी व सर्वोदयी नेते होते. कुलाबा जिल्ह्यातील पेण तालुक्यात गागोदे येथे दिनांक ११ सप्टेंबर १८९५ रोजी विनोबा चा जन्म झाला.आजोबा आणि मातुश्रींपासून धर्मपरायणतेचे संस्कार विनोबांना मिळाले. त्यांचे वडील नरहरी शंभुराव भावे व आई रखुमाबाई. वडील नोकरीच्या निमित्ताने बडोदे येथे गेले. विनोबांचे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण बडोदे येथेच झाले.आजच्या काळात मानव धर्माची शिकवण देणारे सत्पुरुष म्हणून विनोबा भावे यांना ओळखले जाते. बडोदे तेथे त्यांनी संस्कृत, फ्रेंच अशा भाषांचा आणि इतर अनेक ग्रंथांचा अभ्यास केला. १९१६ साली महाविद्यालयीन इंटरची परीक्षा देण्यासाठी ते मुंबईस जाण्यास निघाले; परंतु वाटेतच सुरतेस उतरून आईवडिलांना न कळविताच वाराणसी येथे रवाना झाले. त्यांना दोन गोष्टींचे आकर्षण होते. एक हिमालय व दुसरे बंगालचे सशस्त्र क्रांतिकारक, वाराणसी येथे हिंदु विश्वविद्यालयातील एका समारंभात महात्मा गांधींचे भाषण झाले. त्यांचा त्यांच्या मनावर परिणाम झाला. हिमालयातील अध्यात्म आणि बंगालमधील क्रांती यांच्या दोन्ही प्रेरणा महात्मा गांधींच्या उक्तीत आणि व्यक्तिमत्त्वात त्यांना आढळल्या. त्यांनी महात्मा गांधींशी पत्रव्यवहार केला व गांधींची कोचरब आश्रमात ७ जून १९१६ रोजी भेट घेतली आणि तेथेच त्या सत्याग्रहश्रमात निष्ठापूर्वक ब्रह्मचर्याची प्रतिज्ञा करून जीवनसाधना सुरू केली. ऑक्टोबर १९१६ रोजी महात्मा गांधींची परवानगी घेऊन ते वाई येथे प्राज्ञपाठशाळेत वेदान्ताच्या अध्ययनाकरिता उपस्थित झाले. ब्रह्मविद्येची साधना त्यांच्या जीवनाचा उद्देश होता.

सामाजिक व धार्मिक कार्य

वाई येथील प्राज्ञपाठशाळा मंडळाचे संस्थापक व मुख्याध्यापक स्वामी केवलानंद सरस्वती यांच्याजवळ विनोबांनी उपनिषदे, ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्य, पांतजलयोगसूत्रे इ. विषयांचे अध्ययन केले. प्रज्ञानंदस्वामींच्या

समाधिस्थानाच्या सभागृहात विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या शास्त्रार्थ चर्चेकरता साप्ताहिक सभा भरत. चर्चेचे विषय सामाजिक,धार्मिक, तात्विक हे असतच; परंतु त्याबरोबर प्रचलित राजकारणाची अनेक बाजूंनी मीमांसाही चालत असे. दिनकरशास्त्री कानडे हे सेनापती बापट,स्वातंत्र्यवीर सावरकर, योगी अरविंद घोष इत्यादी सशस्त्र क्रांतीकारकांच्या मार्गाने चालणाऱ्या एका गुप्त कटाचे सदस्य होते. सशस्त्र क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाचा ते पुरस्कार करीत. विनोबांच्याप्रमाणेच त्यांचेही वक्तृत्व अमोघ होते. अहिंसक क्रांतीची वैचारिक भूमिका विनोबा मोठ्या परिणामकारक रीतीने या साप्ताहिक सभांमध्ये मांडीत असत.

१९२१ साली गांधींचे भक्त शेठ जमनालाल बजाज यांनी साबरमतीच्या सत्याग्रह आश्रमाची शाखा वर्ध्याला काढली. त्या शाखेचे संचालक म्हणून महात्मा गांधींनी विनोबांची रवानगी वर्ध्यास केली. ८ एप्रिल १९२१ रोजी विनोबा वर्ध्याला पोहोचले. आतापर्यंत संबंध आयुष्य -१९५१ ते ७३ पर्यंतची भूदानयात्रा सोडल्यास या वर्ध्याच्या आश्रमातच राहून विनोबांनी संपूर्ण जीवनभर तपश्चर्या केली. दिवसातले सात-आठ तास सुत कातणे, विणणे आणि शेतकाम यांमध्ये त्यांनी घालविले. नियमितपणे शरीरश्रम प्रत्येक माणसाने करावे, असे त्यांचे विचार होते.'शरीरश्रमनिष्ठा' हे त्यांच्या जीवन-तत्त्वज्ञानाप्रमाणे महत्वाचे व्रत होते. शरीरश्रमांबरोबरच त्यांनी मानसिक, आध्यात्मिक साधनाही प्रखरतेने केली. १९३२ सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या सामुदायिक आंदोलनात विनोबांनी भाग घेतला. या प्रवचनांचा मुख्य दृष्टिकोन 'गीता ही साक्षात भगवंताची उक्ति होय', असा होता. त्या उक्तीला पूर्ण प्रमाण मानूनच, त्यासंबंधी कसलीही साधकबाधक चर्चा न करताच त्यांनी ती १८ प्रवचने दिली. विनोबा आणि गांधी हे दोघेही निरपवाद अहिंसा तत्त्वाचे पुरस्कर्ते. भगवद्‌गीता वाचत असताना विनोबा भगवद्‌गीता हा युद्धोपदेश नाही असे सांगतात हा युद्धाचा मुद्दा सोडला, तर सगळया एकेश्वरवादी धार्मिकांना प्रेरणा देणारे अत्युच्च जीवनविषयक व विश्वविषयक तत्त्वज्ञान अतिशय सुंदर रीतीने गीतेमध्ये सांगितले असल्यामुळे गीता हा हिंदूंनाच नव्हे तर जगातील अध्यात्मवाद्यांना मोहून टाकणारा ग्रंथ आहे, यात शंका नाही. म्हणूनच, गीता जरी सशस्त्र हिंसात्मक युद्धाचा पुरस्कार करत असली, तरी गांधींना आणि विनोबांना या गीतेने कायम मोहून टाकले आहे. म्हणून गांधींनी आणि विनोबांनी जन्मभर सकाळ-संध्याकाळ चालविलेल्या प्रार्थनासंगीतात भगवद्‌गीता ही कायमची अंतर्भूत केली होती.

वैयक्तिक सत्याग्रहानंतर ७ मार्च १९५१ पर्यंत पवनार येथील परंधाम आश्रमातच विनोबांनी शारीरिक आणि मानसिक तपश्चर्येत जीवन व्यतीत केले. १९३६ पासून म. गांधी साबरमतीचा आश्रम सोडून सेवाग्रामला म्हणजे पवनारजवळच येऊन राहिले. त्यामुळे गांधी आणि विनोबा यांचा चिरकाल संवाद चालू राहिला. गांधीच्या देहान्तानंतर सर्वसेवासंघ व सर्वोदय समाज या संस्थांची स्थापना झाली. मार्च १९४८ मध्ये विनोबा दिल्ली येथे जवाहरलाल नेहरू यांच्या विनंतीवरून गेले. भारत-पाक फाळणी झाल्यानंतर परागंदा झालेले लक्षावधी शरणार्थी दिल्ली, पंजाब, राजस्थान यांमध्ये आले. त्यांना धीर देण्याकरता विनोबांना पंडितजींनी बोलावून घेतले. या दौऱ्यात सर्वधर्मसमभावाचा आदेश देऊन प्रेम आणि सद्‌भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न विनोबांनी केला.

स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग -

ते भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक व भूदान चळवळीचे प्रणेते होते. महात्मा गांधींनी १९४० मध्ये 'वैयक्तिक सत्याग्रह' पुकारला, त्यावेळीही पहिले सत्याग्रही म्हणून त्यांनी आचार्य विनोबा भावे यांची निवड केली. ब्रिटिश राजविरोधी या आंदोलनाचे पर्यवसान १९४२ मध्ये 'छोडो भारत' आंदोलनात झाले. १९३० व ३२ च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी कारागृहवास भोगला. १९४० साली महात्मा गांधीनी स्वराज्याकरिता वैयक्तिक सत्याग्रहाचे आंदोलन पुकारले. सत्याग्रह हे शत्रूच्या हृदयपरिवर्तनाचे नैतिक शुद्ध साधन होय, अशी महात्मा गांधीची मूलभूत राजकीय भूमिका होती. उन्नतम आध्यात्मिक जीवनसाधनेस वाहिलेला शत्रुमित्रभाव विसरलेला माणूसच असे हृदय-परिवर्तन करू शकतो, अशी गांधींची धारणा होती. २० ऑक्टोबर १९४० रोजी स्वसंपादित हरिजन साप्ताहिकात गांधींनी आपल्या या शिष्याची ओळख करून दिली आहे.त्यांनी धुळे येथील कारागृहात सुप्रसिद्ध गीताप्रवचने दिली. शंभरापेक्षा अधिक सत्याग्रही कैदी आणि इतर गुन्ह्यांसाठी शिक्षा झालेले कैदी या प्रवचनांच्या रविवारच्या सभेत उपस्थित असत. त्यांमध्ये शेठ जमनालाल बजाज, गुलजारीलाल नंदा, अण्णासाहेब दास्ताने, साने गुरुजी इ. मंडळी उपस्थित असत. स्वातंत्र्योत्तर काळात विनोबांनी राष्ट्रउभारणीच्या विधायक कार्याला वाहून घेण्याचा निश्चय केला.त्यासाठी त्यांनी सेवाग्राम येथे गांधीवादी कार्यकर्त्यांचे एक संमेलन भरविले.या संमेलनात त्यांनी

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, - (CCCXCVII) 397- C
ISSN : 2278-9308
February, 2023

"सर्वोदय समाजाची" स्थापना केली.त्याद्वारे गांधीजींचे विचार जन सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याच्या कार्याला ते लागले.इ.स. १९५१ पासून विनोबांनी भूदान चळवळीला प्रारंभ केला. तेलंगणच्या नालगोंदा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली या गावी याची सुरुवात झाली.विनोबांनी गावातील श्रीमंत जमीनदारांना आपल्या जमिनीचा काही हिस्सा हरिजनांना दान करण्याचे आवाहन केले.त्यांच्या या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन रामचंद्र रेड्डी नावाच्या एका जमीनदाराने आपली शंभर एकर जमीन दान केली.आधुनिक भारताच्या इतिहासात एक नवीन युग सुरु झाले. अशा प्रकारे भूदान चळवळीद्वारे विनोबांनी सुमारे ८० लाख जमीन देशातील भूमीहीनांना मिळवून दिली.

विनोबाजींचे बालपण एका खेडेगावातील सुसंस्कारित घरात गेले.नेहमी दुसऱ्याचा विचार आधी करावा,असा बहुमोल संस्कार आईने विनोबा भावेंवर केला.त्यामुळेच त्यांना पुढे भूदानाची कल्पना सुचली असावी.गणित आणि तत्त्वज्ञान हे विनोबांचे अत्यंत आवडते विषय होते. त्यांनी आजन्म देशभक्तीचे व्रत स्वीकारले. पवनारच्या आश्रमात राहणारे विनोबा सतत पदयात्रा करत.साक्षरताप्रसार,हरिजनांचा उद्धार,गोरगरिबांची सेवा अशी आपली ध्येये त्यांनी मानली होती. अशा या देशभक्ताने सर्वोदयाचा ध्यास घेतला होता.विनोबा हे आजन्म विदयार्थी होते. त्यांनी अनेक भाषा आत्मसात केल्या होत्या. मराठीत गीता वाचण्याची आपल्या आईची इच्छा त्यांनी 'गीताई' लिहून पूर्ण केली. 'सर्वोदय' हाच उन्नतीचा मार्ग आहे असे ते मानत.

मानव धर्माची शिकवण देणारे सत्पुरुष म्हणून विनोबा भावे यांना ओळखले जाते. स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतीयांमध्ये स्वत्व आणि भारताबद्दलचा अभिमान जागवण्याचं जे महत्वाचे कार्य स्वामी विवेकानंदांनी हाती घेतलं, त्याचीच धुरा पुढे विनोबांनी चालू ठेवली.

महात्मा गांधींसारख्या महापुरुषानं विनोबांना नवी दिशा, नवे ध्येय, नवे तेज दिले.महात्मा गांधीजींचे त्यांनी आशीर्वाद मिळवलेत. एवढंच नव्हे, तर 'पुत्र' म्हणून गांधींनी त्यांना स्वीकारलं. शिक्षणाचा सर्वांगांनी साधकबाधक विचार करताना विनोबांनी अंत:शिक्षणावर भर दिला. कोणताही गुरू जे देऊ शकत नाही, तरीसुद्धा जे दिले जाते, असे शिक्षणाचे स्वरूप विनोबांना अभिप्रेत आहे.

गांधीजींच्या 'नई बुनियादी तालीम'ला त्यांचा पूर्ण पाठिंबा होता. कारण तिच्यात उत्पादनक्षमता आहे, ती आपल्या देशाला परवडणारी होती. पूज्य विनोबांच्या मते 'सच्चिदानंद' हा शिक्षणाचा मंत्र होता. खरा शिक्षक शिक्षण देतच नाही, तर स्वाभाविकपणे त्याच्यापासून शिक्षणच मिळत असते, अशी आचार्यांबद्दल त्यांची धारणा होती. ते स्वत: एक आदर्श आचार्यांचा मूर्तिमंत वस्तुपाठ होते. शिक्षक हे स्वत: एक सिद्ध शिक्षणकेंद्र असावे. शिक्षक हा साऱ्या देशाचे बुद्धी व हृदयाचे माहेरघर असावे असे त्यांचे मत होते. सामान्य योगी व स्वावलंबी विद्यार्थी तयार व्हावेत, ही त्यांची विचारसरणी होती. स्त्रिया मुलांना वाढवणार म्हणजेच राष्ट्राला वाढवणार. त्यांच्याजवळ ज्ञान हवे.त्यांनी पुरुषांचे नियंत्रण करावे. शिक्षिका बनून धर्मशिक्षण द्यावे म्हणजे भक्ती, मुक्ती, नीती आणि शक्तीचे वातावरण निर्माण होईल असे त्यांचे विचार होते.

प्रौढ शिक्षणाच्या क्षेत्रातील चळवळीची मुहूर्तमेढ फार पूर्वी गांधी-विनोबांनी घातली होती. पूर्ण विकासाची बंद द्वारे खुली करण्यासाठी, जनता उद्योगशील आणि विचारशील बनवण्यासाठी प्रौढ शिक्षण साऱ्या देशात सक्तीचे करावे, असा विचार फार पूर्वीच त्यांनी मांडला होता. सुशिक्षित तरुणांनी हे राष्ट्रीय कार्य खेडोपाडी जाऊन करावे म्हणजे प्रौढांचा बौद्धिक विकास साधताना त्यांच्या मूलभूत गरजा व उद्योगाकडे दुर्लक्ष होणार नाही. आपला देश हे सर्वधर्मीयांचं सुसंघटित प्रतिष्ठान आहे. भिन्न भाषा, जाती व धर्म एकत्रित राहावेत, राष्ट्रप्रेमाच्या भावनेनं एकत्र बांधले जावेत, म्हणून 'राष्ट्रभाषा' हा एक उत्तम पर्याय असतो. म्हणून विनोबांनी बोलण्यास सुलभ 'हिन्दी'ला तो दर्जा दिला.

आचार्य विनोबा भावे हे गांधीवादी व सर्वोदयी नेते होते. गांधीजींच्या तत्वज्ञानाने प्रभावीत होऊन विनोबांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करले आणि गांधीजींच्या अहमदाबाद येथील साबरमती आश्रमात येऊन ते दाखल झाले. या आश्रमात विनोबांनी काही काळ अध्यापनाचे कार्य केले. इ.स. १९२४ साली विनोबांनी "महाराष्ट्र धर्म "नामक वृत्तपत्र काढले.

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik

इ.स. १९४० मध्ये महात्मा गांधींनी सरकारच्या धोरणाविरुद्ध वैयक्तिक सत्याग्रहाची मोहीम सुरु केली.या सत्याग्रहातील पहिले सत्याग्रही म्हणून गांधींनी विनोबा भावे यांची निवड केली.

मध्य प्रदेशच्या चंबळ खोऱ्यातील दरोडेखोरांचे त्यांनी शांततेच्या मार्गाने हृदयपरिवर्तन घडवून आणले. आणि त्यांना हिंसेच्या मार्गापासून परावृत्त केले.

विनोबा बहुभाषिक होते.वर्धा येथी ग्रामसेवक मंडळ,ग्रामसेवावृत्त मासिक,अहिंसा चर्मालय,रुग्णालय इ गांधीवादी संस्थांशी त्यांच्या संबंध होता.

ग्रंथसंपदा

गीताई,गीता प्रवचने, मधुकर,स्थितप्रज्ञदर्शन,ख्रिस्तधर्मासार,संतांचा प्रसाद,विचार पोथी,उपनिषदांचा अभ्यास इ.

पुरस्कार

त्यांना इ.स. १९८३ मध्ये मरणोत्तर "भारतरत्न ".पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील पवनार गावाच्या एका लहान गावात धाम नदीकिनारी त्यांनी आपला परमधाम आश्रम स्थापन केला होता.जीवनभर त्यानी आपले आयुष्य त्या ठिकाणी व्यथित केले.ते नवसमाजरचनेचे उद्गाते होते. आधुनिक शिक्षणातले तज्ज्ञ होते. भारतभाग्यविधाते होते.सत्याग्रहाचे अनुयायी होते.दूरदृष्टीचे थोर तत्त्ववेत्ते होते आणि म्हणूनच विनोबा एक 'महामानव' होते.दिनांक १५ नोव्हेंबर १९८२ रोजी त्यांचे पवनार येथे परंधाम आश्रमात सतत सात दिवस प्रायोपवेशन करून भूदाननेते आचार्य विनोबा भावे यांनी वयाच्या ८७ व्या वर्षी प्राणत्याग केला.युवा पिढीने आचार्य विनोबा भावेंचे विचार आत्मसात करावेत आणि राष्ट्राच्या विकासात आपला सहभाग द्यावा.हीच त्यांच्या कार्याप्रती अढळ निष्ठ ठरेल.

संधर्भ ग्रंथ

१.देशपांडे निर्मला,विनोबांच्या सहवासात ,वर्धा ,१९५५

२. व्ही .एन स्वामी महाराष्ट्रातील समाजसुधारक,संत ,साहित्यिक आणि थोर भारतीय विचारवंत ,विद्याभारती प्रकाशन,२०११

चरित्र ग्रंथ

३. महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे (लेखक : किसन चोपडे.) (महाराष्ट्र सरकारचे प्रकाशन)

TRUE COPY
Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2022

ISSUE No- CCCLXXV) 375- A

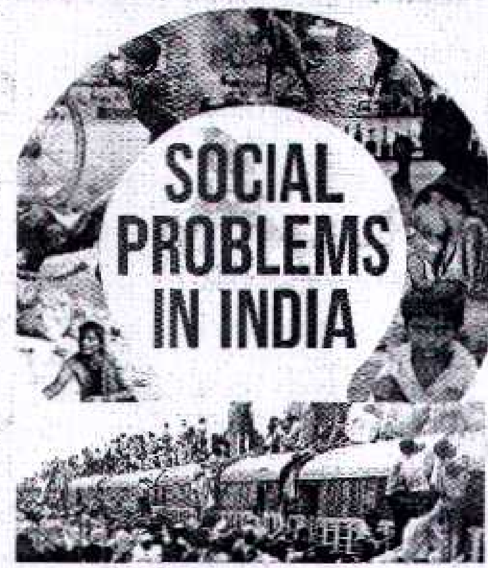

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon, Latur
Maharashtra

Editor
Dr.Manashi Gogoi Borgohain
Head, Department of Education
Nandalal Borgohain City College,
Dibrugarh, Assam

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

Impact Factor - 8.575 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November-2022

ISSUE No- (CCCLXXV) 375- A

SOCIAL PROBLEMS IN INDIA

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Baliram Pawar
Editor
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon , Latur Maharashtra

Dr.Manashi Gogoi Borgohain
Editor
Head, Department of Education
Nandalal Borgohain City College , Dibrugarh , Assam

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX-A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Domestic Violence	**Shri. D. M. Shinde**	1
2	Problems Faced By Rural Girls Students	**Dr.Rajani D.Shionkar**	4
3	Problems Of Children At Home, At School, And In The Public Places	**Nizara Devi Adhikary**	6
4	Girl Child Education among Muslims in Hojai Town, Assam	**Binty Saha**	9
5	Problem Faced By Women Workers in India	**Dr.G.Tamizhselvi**	13
6	Poverty-The Basic Problem In India	**Mr. Banate Prakash Kerba**	25
7	Problem of Drinking Water	**Dr. Vitthal Govind Chavan**	27
8	Slums Of Hope And Life Of Despsair: A Study Among Women In The Slums Of Trivandrum	**Jinsha N. Ashraf**	30
9	Impact of Parental Encouragement on Mental Health and Depression of Adolescents Among the Secondary School of Bongaigaon District in Assam	**Makelina Begum**	34
10	Health Problems In Tribal Areas	**Mr.Avinash Manohar Sidam**	39
11	Perspectives on Environmental Protection: Participation of Community and NGO in Mangaluru Taluka	**Dr Laveena Reshma D'Sa**	42
12	कौटुंबिक किंवा कुटुंबांतर्गत हिंसा	**प्रा.डॉ.दत्तात्रय प्रभुराव मुंडे**	49
13	भारतातील वृध्द लोकांच्या समस्या	कु.प्रतिमा माधवराव सुर्यवंशी	53
14	उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि अभिप्रेरणा का तुलनात्मक अध्ययन	श्रीमती अरूणा दुबे , डॉ. सुनील कुमार जैन	61
15	ग्रामीण क्षेत्र में स्त्री शिक्षा की समस्या एवं समाधान	डॉ. अंजू सिंह पटेल	64
16	भारतातिल सामाजिक समस्या(वृध्दांच्या समस्या)	प्रा. लता बी जांभुळकर	68
17	वर्तमान समय मे ं सत्याग्रह एक चुनौतियाँ	निधि सिन्हा	70
18	देशांतर्गत बाजारपेठेत सामाजिक व आर्थिक सुधारणा करण्याबाबत राज्याची भूमिका	**डॉ प्रवीण मानसिंग कांबळे**	72
19	ग्रामीण भागातील मुलींच्या उच्च शिक्षणाच्या समस्यांचा अभ्यास	प्रा. आर.आर. मोटघरे	75

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 375 (CCCLXXV) A
ISSN : 2278-9308
November, 2022

20	आतंकवाद व इस्लामी कट्टरता एक वैश्विक समस्या के रूप में (एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण) डॉ. उर्मिला रावत	79
21	शेतकन्यांच्या आत्महत्या – एक गंभीर समस्या प्रा.डॉ. लोमेश्वर रामचंद्र घागरे	85
22	हिन्दूस्तानी संगीत शिक्षण में घराना परम्परा डॉ हेत राम	87
23	महिला प्रताड़ना खत्म करती अनूठी पहल: परिवार परामर्श केन्द्र **Dr.Manita Kaur Virdi**	92
24	Traditional crop agro-biodiversity of cultivated, semi-domesticated & wild plants dependency in Sendhwa block of Barwani (Madhya Pradesh), India **Dr. Jeetendra Sainkhediya, Dr. Priya Trivedi**	96
25	भारतातील महिला उद्योजकता आणि महिला सबलीकरण प्रा.डॉ. मुट्ठे पी.आर. , रूपाली कळसकर	101

देशांतर्गत बाजारपेठेत सामाजिक व आर्थिक सुधारणा करण्याबाबत राज्याची भूमिका

डॉ प्रवीण मानसिंग कांबळे

(सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कर्मवीर रावसाहेब थोरात कला व वाणिज्य महाविद्यालय वणी,नाशिक.

गोषवारा-

देशात १९९१ मध्ये झालेल्या आर्थिक सुधारणांना त्या वेळेची आर्थिक संकटाची परिस्थिती कारणीभूत होते हे सत्य असले तरी केवळ त्या संकटामुळेच त्या घडल्या हे मानणे चुकीचे ठरेल.त्या वेळी या सुधारणांसाठी आवश्यक ती पावले उचलण्याची राजकीय इच्छाशक्ती असलेले सरकारही होते. अर्थव्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त करून देणे,हा या सुधारणांचा एक भाग होता.१९९१ च्या जुलै महिन्यात डॉ मनमोहनसिंग यांनी मांडलेला अर्थसंकल्प उदारीकरण,खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच नवे पर्व घेऊन आला. हे देशाच्या वाटचालीतील महत्वाचे वळण होते ,यात शंकाच नाही. देशाचा आर्थिक विकास वेगाने व्हावा म्हणून औद्योगिक धोरण आणि व्यापार धोरणातील संरचनात्मक बदल त्या वेळी करण्यात आले.,याचेही महत्व मोठे आहे. या बदलातून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक यांनी घातलेल्या अटींची पूर्तता तर आपण केलीच,पण त्याचबरोबर आर्थिक स्थिरताही प्राप्त करून दिली.आर्थिक सुधारणांनंतरच्या काळात सुधारणेची फळे निश्चीतच मिळाली.१९९१ नंतरच्या २३ वर्षांच्या कालावधीतील आर्थिक विकास दरावर नजर टाकली तर आपल्या असे लक्षात येईल कि हा दर सरासरी ६.९% होता.याच कालावधीत २००८ ची जागतिक मंदी सदृश्य स्थिती लक्षात घेतली तर आपण सध्या केलेल्या कामगिरीचे मोल समजते.सुधारणांच्या आधीच्या काळातील २३ वर्षातील विकास दर काढला तर तो सरासरी केवळ ४.३ एवढा होता.एकूणच भारताने केलेल्या धोरणात्मक बदलांचा आपल्याला झालेला लाभ स्पष्ट होतो.

प्रस्तावना:

देशात १९९१ मध्ये झालेल्या आर्थिक सुधारणांना त्या वेळेची आर्थिक संकटाची परिस्थिती कारणीभूत होते हे सत्य असले तरी केवळ त्या संकटामुळेच त्या घडल्या हे मानणे चुकीचे ठरेल.त्या वेळी या सुधारणांसाठी आवश्यक ती पावले उचलण्याची राजकीय इच्छाशक्ती असलेले सरकारही होते. अर्थव्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त करून देणे,हा या सुधारणांचा एक भाग होता.१९९१ च्या जुलै महिन्यात डॉ मनमोहनसिंग यांनी मांडलेला अर्थसंकल्प उदारीकरण,खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच नवे पर्व घेऊन आला. हे देशाच्या वाटचालीतील महत्वाचे वळण होते ,यात शंकाच नाही. देशाचा आर्थिक विकास वेगाने व्हावा म्हणून औद्योगिक धोरण आणि व्यापार धोरणातील संरचनात्मक बदल त्या वेळी करण्यात आले.,याचेही महत्व मोठे आहे. या बदलातून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक यांनी घातलेल्या अटींची पूर्तता तर आपण केलीच,पण त्याचबरोबर आर्थिक स्थिरताही प्राप्त करून दिली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१.देशांतर्गत बाजारपेठेत आर्थिक व सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने राज्याची भूमिका जाणून घेणे.
२.देशांतर्गत विकासदर व जनतेचे जीवनमान जाणून घेणे.

गृहीतकृत्ये:

१.देशाच्या विकासदरात संतुलित वाढ घडून आल्याचे दिसते.
२.उन्नतम विकासासाठी देशाच्या विकासदरात सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्य संकलनावर अवलंबून आहे.त्यासाठी मासिके,संधर्भग्रंथ,इंटरनेटचा वापर केला आहे.

विषयाची व्याप्ती:

आर्थिक सुधारणांनंतरच्या काळात सुधारणेची फळे निश्चीतच मिळाली.१९९१ नंतरच्या २३ वर्षांच्या कालावधीतील आर्थिक विकास दरावर नजर टाकली तर आपल्या असे लक्षात येईल कि हा दर सरासरी ६.९% होता.याच कालावधीत २००८ ची जागतिक मंदी सदृश्य स्थिती लक्षात घेतली तर आपण सध्या केलेल्या कामगिरीचे मोल समजते.सुधारणांच्या आधीच्या काळातील २३ वर्षातील विकास दर काढला तर तो सरासरी केवळ ४.३ एवढा होता.एकूणच भारताने केलेल्या धोरणात्मक बदलांचा आपल्याला झालेला लाभ स्पष्ट होतो.

पाणी,वीज वितरण,आरोग्य ही क्षेत्रे देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची आहेत.पण ती राज्याच्या अखत्यारीतच आहेत आणि आर्थिक सुधारणांच्या बाबतीत राज्यांचा फारसा उत्साह असल्याचा दिसत नाही. भविष्याचा विचार करून नव्याने निर्माण होणार्या आव्हानांना आपण कसे सामोरे जातो,यावर बरेच काही अवलंबून आहे.त्यातीलच एक उदाहरण पाहूया.जागतिक तापमान वाढ ही एक जटील समस्या आहे.या तापमान वाढीचा मोठा फटका भारत देशाला बसणार आहे. उर्जा क्षेत्राची फेररचना करून हरित ऊर्जेकडे भारत आणि इतर देशही वळू शकतात.याबाबतीत आपण सुरुवात केली आहे.पण औद्योगिक व्यवस्था आणि धोरणांमध्ये खूप मुलभूत बदल घडवावे लागणार आहेत व या सर्व बाबतीत यश मिळवायचे असेल तर जागतिक सहकार्याची नितांत गरज आहे.

विकासाचे मॉडेल:

एका गोष्टीबद्दल टीसुब्बाराव,मोन्टेकसिंग अहलुवालिया,राकेश मोहन यांच्यासह बहुतेक तज्ज्ञांची सहमती आहे ती म्हणजे आपण पुन: संरक्षणवादी धोरणाकडे जाता कामा नये आणि विविध व्यापार करारातून बाहेर पडता कामा नये. खुल्या आर्थिक धोरणाचे मुलभूत तत्व सर्व क्षेत्रापर्यंत पोहचले पाहिजे असे सी रंगराजन यांनी नमूद केले आहे. रोजगाराला चालना देणाऱ्या निर्यातीभिमुख मॉडेलची गरज राकेश मोहन यांनी मांडली आहे. अहलुवालिया आणि रेड्डी यांच्यासह अनेकांनी कायदे आणि नियमांची अंमलबजावणी व्हावी यासाठी नियामक आणि न्यायिक संस्था बळकट करण्याकडे लक्ष वेधले आहे.खुल्या बाजारपेठांकडे सावधगिरीने पाहिले पाहिजे.

भारत वाढला पण फायदे असमान :

गेल्या तीस वर्षात भारताच्या सुमारे ७.३ टक्क्यांच्या विकास दरामुळे देश एक आघाडीची अर्थव्यवस्था बनू शकला आणि अनेक जन गरिबीतून बाहेर येऊ शकले.परंतु या सुधारणांचे फायदे समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये समान पद्धतीने पोहोचू शकले नाहीत. असे अनेक तज्ञ मत व्यक्त आकरतात. विशेषता गरिबांचे आरोग्य आणि निवारा याबाबतच्या गरजा भागविण्याची गरज खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे.समाज अधिक सर्वसमावेशक व्हावा यासाठी अधिक सुधारणा लागू करण्याची गरज असल्याचे बहुतेक विद्वान मान्य करतात.मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक असमानता आणणाऱ्या आणि कॉर्पोरेट सत्तांना बळ देणाऱ्या सुधारणांपेक्षा वेगळे मॉडेल चांगले ठरेल.

तंत्रज्ञान आणि नाविन्याची भूमिका:

माशेलकर, बाबा कल्याणी,हेमेंद्र कोठारी.रामदुराई,उदय कोटक यांनी विकासाच्या दृष्टीने माहिती तंत्रज्ञान,नावीन्य ,संशोधन आणि विकास यांचे स्थान अधोरेखित केले आहे. जमीन आणि पाण्याचा योग्य वापर व्हावा आणि अधिक पायाभूत सुविधा यांच्याद्वारे कृषी क्षेत्रातील जोखमी कमी व्हाव्यात यासाठी कृषी-हवामान विभागानुसार पिकांच्या नियोजन संदर्भात तसेच छोट्या व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे हित विचारात घेऊन नियोजन केले पाहिजे.

सुधारणा व प्रगती:

आपण १९९१ मध्ये स्वीकारलेला मार्ग भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी योग्य होता,हे १९९२ मध्ये सिद्ध झाले.१९९२ -१९९३ मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा सर्वसाधारण वेग ६.४% झाला पाच ट्रीलीयन अर्थव्यवस्थेचे ध्येय गाठण्यासाठी पुढील पाच वर्षात अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा दर किमान ९% गाठला गेला पाहिजे. प्रगतीसह सर्व आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांवरील उपाय असल्याने हे आपल्यापुढे आव्हान आहे..सुधारणा या आपल्या कार्यक्रमाच्या भाग असल्या पाहिजेत.खुली बाजारपेठ व कमीत कमी निर्बंध हे तत्व सर्व विभागांपर्यंत पोहचले पाहिजे.आपला अनुभव असा आहे कि,सुधारणांमुळे प्रगती होईलच असे नाही..म्हणून बचतीची भावना आणि वातावरण आपण निर्धारपूर्वक टिकविले पाहिजे.

समित्या स्थापन करण्याचे धोरण:

सुधारणांच्या या प्रक्रियेत "समिती धोरणाचा"अवलंब केला गेला.औद्योगिक व्यापार,परकी गुंतवणूक,कर,वित्त,अर्थविषयक सुधारणांसाठी समित्यांची स्थापना केली गेली.तसेच आधीच्या समित्यांनी केलेले काम विचारात घेतले गेले.१९९१ नंतर स्थापन करण्यात आलेल्या काही महत्वाच्या समित्यांमध्ये राजा चेलय्या करसुधार समिती (१९९१) ,रंगराजन देयक संतुलन उच्चस्तरिय समिती(१९९३).बँकिंग विषयक नरसिंहन समिती(१९९१),विमाविषयक मल्होत्रा समिती(१९९३) यांचा समावेश होता. व्यापार विषयक सुधारणांसाठी १९९१ आधी नेमलेल्या अबिद हुसेन समितीने केलेले काम महत्वाचा संदर्भबिंदू ठरले.या सर्व समित्यांनी चर्चा केल्या,अनेकांना सहभागी करून घेतले आणि उदीष्ठ्ये ठरवून दिले.तसेच त्यांना दिलेली उदीष्ठ्ये साध्य करण्यासाठी उपाययोजनांचा क्रम आणि वेळापत्रकही त्यांनी दिले होते.

आर्थिक सुधारणांनंतर देशाची अर्थव्यवस्था अधिक वेगाने मार्गक्रमण करू लागली. एकूण देशांतर्गत उत्पादनातील(जीडीपी) वाढ वार्षिक ७% नोंदविली गेली.सुमारे ३० कोटी लोकांना गरिबीच्या परिस्थितीतून वर उचलले गेले. मात्र २०१० मध्ये या विकासास खीळ बसण्यास सुरुवात झाली.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 375 (CCCLXXV) A | November, 2022

निष्कर्ष-

तीस वर्षांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरचे प्रश्नही बदलले आहेत.उदारीकरणाच्या प्रक्रियेतून तयार झालेल्या संपतीच्या वाटपाचा मुद्दा गंभीर बनतो आहे.विषमतेच्या दर्या वाढतच आहेत.कोविड १९ च्या साथीनंतर बेरोजगारीचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. बचत,गुंतवणूक यातील कल नकारात्मक आहे.ग्राहकांचा खर्च कमी होतो आहे ही सर्व लक्षणे आजारपणाकडे नेणारी म्हणून दखलपात्र आहेत.जीडीपीचा दर सतत घसरतो आहे.ही सर्व आव्हाने पेलण्यासाठी ९० च्या दशकात जे नवकल्पना अंमलात आणण्याचे ,आत्मसात करण्याचा धाडस दाखवल तसच पुनः दाखवण्याची वेळ आली आहे. तसेच आवश्यक सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा पुरविण्यासाठी अर्थव्यवस्थेची वाढ व पुनरूत्थान होण्यासाठी,तसेच कल्याणकारी योजना राबविण्यामध्ये राज्यांची भूमिका सर्वाधिक महत्वाची आहे असे वाटते.आयातकराबाबत आपले धोरण तर्कसंगत आणि स्पष्ट असले पाहिजे.आणखी एक गोष्ट म्हणजे वस्तू आणि सेवा कराच्या(जीएसटी)दरांचे सुसुत्रीकरण काही निकषांच्या आधारे करावयाचे आहे.उत्पादनाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक उद्योगांचे खासगीकरण करणे,हा योग्य मार्ग आहे असे शोधकर्त्यास वाटते.खासगी क्षेत्राच्या कामगिरीला चालना देण्याचा प्रयत्न आवश्यक असून,त्यासाठी त्यांना संस्थात्मक पाठबळ देण्याची गरज आहे.अशा पाठबळातून खासगी उद्योगाधारित आधुनिक अर्थव्यवस्था बळकट होईल.

अर्थव्यवस्थेला बळकटी आणण्यासाठी शिफारशी :

१.सर्वप्रथम पौष्टिक आहार,आरोग्य,शिक्षण,पाणी,स्वच्छता या व इतर सर्व सार्वजनिक सेवांचे परिणामकारक वितरण होणे गरजेचे आहे.सार्वजनिक क्षेत्र अशी व्यापक व्याख्या असलेल्या या क्षेत्राचे सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांच्या वितरणात वाढ करून सक्षमीकरण केले पाहिजे.त्याचबरोबर खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहन द्यावे.

२.रोजगार निर्मिती होण्यासाठी निर्यातक्षम उत्पादनांना विशेष साहाय्य करण्याची गरज आहे.त्यासाठी खुले धोरण आवश्यक असून,त्यांना संरक्षण देण्याची गरज आहे.

३.वाढलेल्या सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या गरजा "Tax जीडीपी गुणोत्तर"वाढवून भागविण्याची गरज आहे.

संधर्भग्रंथ-

१. देशपांडे श्रीधर,देशपांडे विनायक (२००४ प्रथमावृती)भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास)हिमालय पब्लिकेशन्स हाउस,मुंबई.

२. डॉ कानेटकर मेधा (जुलै २००० प्रथमावृती)भारतीय अर्थशास्त्र,श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर.

३. श्री रंजन कोळंबे,भारतीय अर्थव्यवस्था (सातवी आवृती २०१०)भगीरथ प्रकाशन,पुणे.

४. देव,सामरे (जानेवारी २००१)भारतीय अर्थशास्त्र,पिंपळापुरे आणि कंपनी पब्लीशर्स,नागपूर.

५. राजगुरु,आगरकर,सुधाकर सरमोकदम (प्रथम आवृती १९९१)आर्थिक प्रणाली,सेठ पब्लिकेशन,मुंबई.

६. डॉ घाटगे एल.एन.आणि डॉ वावरे ए.के.(२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था,निराली प्रकाशन,शिवाजीनगर,पुणे.

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI **Issue - I** **August - January - 2022-23**

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.538
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Deepak Sinkar
Assistant Professor, Department of Visual Art, PLC- State University of Performing and Visual Arts, Rohtak Haryana.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. Mita Howladar
Assistant Professor, Calcutta Girls B. T. College Kolkata, West Bengal, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

Dr. Ritu Sehgal
Assistant Professor, DAV Institute of Engineering and Technology, Jalandhar, Punjab.

Dr. K. B. Laghane
Dean Faculty of Management Science. Dean Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.) Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Dr. Farhath Ali
Department of Education, Moulana Azad National Urdu University Hyderabad, T.S.

Scanned by CamScanner

VOLUME - XI, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2022-23
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.538 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था आणि विकास **महा. प्रा. गायकवाड आर. जे.**	१-३
२	स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांच्या आर्थिक गरजा आणि अंतर्गत कर्ज **डॉ. महेंद्रकुमार मेश्राम**	४-१०
३	२००० नंतरच्या निवडक ग्रामीण कथांमधील सामाजिक जाणिवांचे वेगळेपण **प्रा. डॉ. सुरेश व्ही. जाधव** **श्री. सोमनाथ दत्तात्रय फुगट**	११-१६

Scanned by CamScanner

VOLUME - XI, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2022-23
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.538 (www.sjifactor.com)

३. २००० नंतरच्या निवडक ग्रामीण कथांमधील सामाजिक जाणिवांचे वेगळेपण

प्रा. डॉ. सुरेश व्ही. जाधव
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक.
श्री. सोमनाथ दत्तात्रय फुगट
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक.

कथा हा वाङ्मय प्रकार पूर्वीपासूनच लोकप्रिय आहे. ग्रामीण कथा ही मराठी साहित्य परंपरेचा एक प्रमुख घटक आहे. वेगवेगळया टप्प्यावर कथा ही मानवी जीवनाच्या प्रारंभ अवस्थेपासून सोबत करत आलेली आहे. त्यामुळे नेमके कथेचे मूळ कशात आहे हे सांगणे थोडेसे कठीण आहे. कालक्रमानुसार कथा बदलत आली आहे हे मात्र निश्चित आहे. अगदी आदिम काळापासून कथेचा मानवी जीवनामध्ये संचार आहे. अनुभवाचे कथन केल्याशिवाय मानवाला चैन पडत नाही. मानवाने केलेले अनुभवाचे हे कथन म्हणजेच साधारणपणे कथा असे म्हणता येईल. मानवाला लेखन कौशल्य अवगत असण्यापूर्वी मौखिक परंपरेने कथा चालत आलेली आहे. मानवी जीवनाचा, मनाचा विकास जसा होत होता, तसा कथेचाही विकास होत होता. विविध कालखंडात कथेने नवनवी रूपे धारण केलेली आहेत.

अलीकडच्या काळातील ग्रामीण कथांचा वेध घेतांना सूक्ष्म मनोदर्शनाच्या आधारे मानवी मनाचा तळ गाठण्याचे काम कथेने केले आहे. ग्रामीण कथेने फक्त ग्रामीण साहित्याचे दालन समृद्ध केले असे नाही, तर समग्र मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध केले असे निश्चितपणे म्हणावे लागेल. जसा काळ पुढे जाईल तसे जागतिकीकरणाचे नवनवीन प्रयोग ग्रामीण परिसरावर होत आहेत. पूर्वी असणारे स्वयंपूर्ण खेडे आता बदलत आहे. अवतीभवती जगात बदल घडत आहेत. गा बदलाचेच परिणाम ग्रामीण कथेमध्ये दिसून येत आहेत. तसे पाहता ग्रामीण कथा ही निश्चितपणे बदलत आहे हेही तितकेच खरे आहे. ग्रामीण कथा बदलत असतानाच, ती अतिशय सशक्त होत आहे. मानवी मनाचा तळ गाठण्याचा प्रयत्न सुद्धा करत आहे. दुसऱ्या बाजूला कथेचे दालन समृद्ध होत आहे. ही मराठी साहित्याच्या दृष्टीने अभिमानाची बाब आहे. प्रारंभीच्या काळातील ग्रामीण कथा काही अंशी स्थूलतेकडे झुकणारी दिसून येते, परंतु आज तिचा प्रवास स्थूलतेकडून सूक्ष्मतेकडे होताना दिसून येतो आहे.

१. जाणीवा म्हणजे काय ?

जाणीव म्हणजे इतर वस्तु, व्यक्ती अथवा प्राणी-पशुपक्षी यांविषयी सचेतपणे जाणून घेण्याची क्षमता, समजून घेण्याची धारणा म्हणजेच जाणीव होय. चेतन-अचेतन बाबींविषयी संवेदनशील होणे म्हणजेच जाणीव असे म्हंटल्यास वावगे ठरू नये. व्यक्ती ज्या ठिकाणी वावरतो त्या प्रत्येक घटकाविषयी, व्यक्तीविषयी त्याच्या मनात ज्या भावना अथवा संवेदना असतात त्यांचे स्वरूप बऱ्याचदा स्थलकाल सापेक्ष असतात. मानवी मनामध्ये त्याबाबत विविध आंदोलने

Scanned by CamScanner

दोलायमान होत असतात. मनोविश्लेषणात्मक पातळीवर त्याचे स्पष्टीकरण देणे अधिक उचित ठरेल. या संदर्भात विकिपिडिया मध्ये दिलेली माहिती अशी आहे की, "आपण स्वतः व भोवतालची परिस्थिती यांतील संबंध जाणण्याची क्षमता, स्वतःचा दृष्टीकोण, विचार तसेच आपण स्वतः इतरांपासून वेगळे अस्तित्वात आहोत असे जाणण्याची क्षमता म्हणजे जाणीव."[१] हा शब्दच मुळात तात्विक असल्यामुळे त्याचा खऱ्या अर्थाने अभ्यास करण्यासाठी मानसशास्त्र व तत्वज्ञान या दोन ज्ञानशाखांचा सहसंबंध विचारात घेणे महत्वाचे आहे. सामाजिक, राजकीय, नैतिक, कृषिविषयक, धार्मिक इत्यादी जाणीवांच्या संकल्पना त्या त्या घटकांच्या अनुषंगाने विश्लेषित केल्या जातात.

२. ग्रामीण कथांमधील सामाजिक जाणीवांचे स्वरूप

सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून सामाजिक जाणीव निर्माण होत असते. आपण समाजाचे देणे लागतो, या धारणेतून सामाजिक संपत्तीचे जतन, संवर्धन करण्याची जाणीव निर्माण होते. उदा. जंगल तोड न करता, गैरफायदा न घेता, पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे. कुणी आपल्यासमोर मदतीच्या आशेने हात पसरला तर त्याबाबत सामाजिक जबाबदारी आहे असे समजून मदत करणे म्हणजे सामाजिक बांधिलकी होय. शहरापेक्षा ग्रामीण परिसरातील कथांमधून सामाजिक जाणिवांचे विशेष प्रकट होत असतात. शहरातील व्यक्तीचे जीवन हे एखाद्या साचेबद्ध पद्धतीने ठराविक परिसरामध्ये फिरणारे असते. परंतु ग्रामीण परिसरातील समाज हा अतिशय व्यापकपणे, मुक्त पद्धतीने आपले जीवन जगत असतो. अलीकडच्या काळात ग्रामीण परिसरात सत्ताकेंद्रे स्थापन झालेली आहेत. परंतु ग्रामीण परिसरातील शेतकऱ्यांच्या जीवनाची वाताहत सुरूच आहे. नोकरीच्या निमित्ताने शहरात गेलेली कुटुंबे आणि पुन्हा खेड्यातील तरुणांच्या मनोविश्वाचा वेध २००० नंतरच्या कथांमधून घेतल्याचे आपणास समर्थपणे दिसून येते. यादृष्टीने उत्तम बावसकर यांच्या 'बुजगावणं' या कथेचा आशय पाहण्यासारखा आहे. स्त्री प्रश्नांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न बावसकर यांची कथा करताना दिसून येते. बावसकरांचे आकलन हे अतिशय सूक्ष्म आहे हे आपल्या लक्षात येते. उत्तम बावसकरांच्या कथेविषयी डॉ. वासुदेव मुलाटे लिहितात कि, "ग्रामीण जीवनाचे सखोल चिंतन असणारी, त्या जीवनाकडे डोळसपणे पाहणारी, काव्यात्मक भाषा आणि सूक्ष्म मनोविश्लेषण यांचा सुरेख संगम असणारी 'बुजगावणं' मधील उत्तम बावसकर यांची कथा वाचकांच्या मनाला सहज भिडते."[२] कारण या कथेतील व्यक्तीच्या जगण्यातील सुसूत्रता किंवा व्यक्ती म्हणून समाजात जीवन जगत असताना, एखाद्या माणसाचे आयुष्य बुजगावण्याप्रमाणे होत जाते. हे बुजगावणे पाखरांना भीती दाखवण्यासाठी पिकात फक्त उभे केले जाते. ग्रामीण परिसरातीलच नाही तर शहरी परिसरातील माणसाच्या आयुष्याची असणारी किंमत दिवसेंदिवस कमी होते आहे की काय? याची शंका आपल्याला येते.

३. कृषीविषयक जाणीवा

शेती आणि माती याविषयी जाणून घेणे, त्यातील सुख-दुख, व्यथा-वेदना, हर्ष-मर्ष याविषयी जागरूक राहून भावनिक दृष्टीकोनातून त्यांना समजून घेणे म्हणजेच कृषी जाणीवांविषयी सजग राहणे होय. शेतकऱ्यांचे प्रश्न, निसर्गाची अनियमितता, शेतमालाच्या हमीभावाचे वांदे यासारख्या अनेक घटकांचा सांगोपांग विचार करून कृषीविषयक प्रश्नांकडे

Scanned by CamScanner

सजगतेने पाहणे, त्यांना जाणून, समजून घेण्यालाच कृषी जाणीवा असे म्हणतात. आपण स्वतःही शेतकरी आहोत अशी भावना मनात ठेवून शेती आणि शेतकऱ्यांचा विचार करणे म्हणजेच कृषीविषयक जाणीवांकडे सजगतेने पाहणे होय.

सन २००० नंतरच्या काळाचा विचार केल्यास ग्रामीण परिसरातील लोकांच्या बदलत्या जाणीवा सहजपणे आपल्या लक्षात येतात. कारण आधुनिक काळात खेडे आणि शहर यांच्यामध्ये फारसे अंतर राहिले नाही. त्यामुळे दोन्ही ठिकाणच्या जाणीवा जागृत असल्याची जाणीव आपल्याला होते.

कृषीविषयक जाणीवांचे वेगळेपण शोधत असताना सुरेंद्र पाटील यांची निवेदन शैली खूपच परिणामकारक असल्याचे दिसून येते. 'आंतरभेगा' या त्यांच्या कथासंग्रहातून सुशिक्षित बेरोजगार, नोकरदार आणि शेतकरी यांच्या जाणीवा व्यक्त होताना दिसून येतात. शेती आणि शेतीशी निगडित असणाऱ्या वातावरणामुळे साहजिकच त्यांच्या कथांची भाषाशैली ग्रामीण बोलीमध्ये प्रकट होते.

सुरेंद्र पाटील यांच्या कथेतील भाषा ही ग्रामीण असली तरीही ती एका कुटुंबाशी मर्यादित न राहता संपूर्ण खेडेगावाची भाषा वाटते. याविषयी भाष्य करताना ज्येष्ठ समीक्षक प्रा.फ.म.शहाजिंदे म्हणतात, "प्रभावी निवेदनामुळे सुरेंद्र पाटील यांची कथा वाचकांच्या मनात सरळ घुसते. निवेदनात अघळपघळपणा नाही. ती दैनंदिन व्यवहारात बोलल्या जाणाऱ्या साध्या भाषेत आहे. कथा निवेदनाला प्रतिमा, प्रतिके, अलंकार यांचा फारसा सोस नाही. म्हणूनच या कथा वाचनीय झालेल्या आहेत. प्रभावी झालेल्या आहेत. हे निवेदन आशयकेंद्री असल्यामुळे कथेचा एकच एक संस्कार वाचकाच्या मनावर होतो. या अशा परिणामकारक निवेदन शैलीमुळेच प्रसंग, व्यक्ती, वातावरण, अंतर्मनातील भावांदोलने सजीव व्हायला फार मोठी मदत झालेली आहे."[३] उपरोक्त विधानाचा आशय लक्षात घेतल्यास असे दिसते की, सुरेंद्र पाटील यांची कथा 'मी' केंद्रित नाही तर 'आम्ही' च्या स्वरूपात प्रकट होते. आसाराम लोमटे यांच्या कथेमध्ये आंदोलनाचे प्रतिबिंब पडलेले सहज दिसून येते. आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर लोमटे यांच्या कथांचे वेगळेपण निश्चितच आहे. ग्रामीण परिसरातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न आंदोलनकर्ते सरकार दरबारी मांडून म्हणतो, "सरकार कधी सरकारी नोकरांचे पगार देते का टप्प्याटप्प्याने? मग आपल्याच घामाला किंमत कशी नाही?"[४] सरकार शेतकऱ्यांना चाबकाचे फटकारे मारते. पण तो चाबूक कोणालाही दिसत नाही.

४. धार्मिक जाणिवा

धार्मिक जाणीवा याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीच्या आपल्या धर्मा संदर्भात असणाऱ्या नितीकल्पना, मूल्ये होय. प्रत्येक व्यक्तीचे आपल्या धर्माबद्दलचे आस्तिक-नास्तिक मत असतेच. धर्माबद्दलचा आदर-अनादर व्यक्त करणाऱ्या भावना म्हणजेच धर्मभावना होय. जातीजातीमध्ये असणारे वाद-विवाद एकवेळ संपुष्टात येतात. मात्र दोन धर्मांमध्ये असणारे मतमतांतरे फारसे एक होत नाही. यामुळे दोन व्यक्तींपासून तर राष्ट्रांपर्यंतचे वादविवाद विकोपाला जावू शकतात. ग्रामीण कथाकारांच्या लेखनातही अशा अनेक कथा आहेत की, ज्यामुळे अनेक ठिकाणी धार्मिक तेढ पहावयास मिळते.

"ग्रामीण समाजाच्या परंपरागत मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये आज आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. देशी खेळ कलाप्रकारात तमाशा, दशावतारी खेळ, कोल्हाटी, डोंबारी गारुडी, वासुदेव, वाघ्या-मुरळी, बहुरूपी माकडवाले,

Scanned by CamScanner

मसणजोगी, अस्वलवाले, गोंधळी, कीर्तने, भजने, यात्रा-उत्सव इत्यादी परंपरागत यांची आज कालबाह्य झाल्या असून त्याची जागा आता रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरचित्रवाणी, मोबाईलने घेतली आहे."[१] ग्रामीण सुधारणेचे नवनवीन वारे वाहत असतानाच प्रत्येक गावात परंपरेनुसार अनेक धार्मिक कार्यक्रम संयुक्त पद्धतीने साजरे केले जातात. याचाच एक भाग म्हणून आजही प्रत्येक गावात अखंड हरिनाम सप्ताह साजरा केला जातो. सप्ताह साजरा करण्यासाठी पट्टीचे आकडे जाहीर करून वर्गणी जमा केली जाते.

५. नैतिक जाणिवा

नैतिकता हा मानवी मुल्यांचा एक महत्वाचा घटक आहे. त्याशिवाय माणसाच्या जगण्याला माणूसपण प्राप्त होत नाही. प्रत्येक व्यक्तीने अशा मानवी मूल्यांचे पालन करणे हे समाजाने घालून दिलेले अनामिक बंधन आहे. 'नैतिकता' हा त्याचाच एक भाग आहे. 'नैतिकता' म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीने मन आणि बुद्धी यांना पटेल आणि समाजाला रुचेल-पचेल असे वागणे होय. आपण जे बोलतो, वागतो ते समाजमान्य असल्याची जाणीव म्हणजे नैतिकता होय. पण समाजात अनेक लोक असे दिसतात की, त्यांना आपण काय बोलतो, वागतो याचे भान नसते. उगाचच आपल्यालाच पटेल असे वागायचे, इतरांना काय वाटेल याचा अजिबातच विचार करायचा नाही. मन मर्जीने स्वतःही वागायचे आणि आपलेच म्हणणे इतरांवरही लादायचे अशा प्रवृत्तीच्या लोकांमुळे समाजात नैतिकतेचा लय झालेला दिसतो. सदानंद देशमुखांच्या 'गाभूळगाभा' या कथासंग्रहात याचे उत्तम उदाहरण पहावयास मिळते. आधुनिक काळानुसार ग्रामीण कथेत बदलत्या वातावरणानुसार अनेक बदल होत आहेत. मुलगा-मुलगी असा कोणताही भेद न करता मुलींनाही समान पातळीवर शिक्षण दिले जाऊ लागले. मुलीचे शिक्षण झाले, शिक्षकेची नोकरी मिळाली. मुलाप्रमाणेच मुलगी कमवती झाली. त्यामुळे तिच्या वडिलांना वाटू लागले की, आपण मुलीच्या शिक्षणासाठी खूप कष्ट केले. त्याचा फायदा दुसराच कोणीतरी उचलतो आहे. म्हणून मग अर्धा पगार जन्मभर आम्हाला द्यावा. अशी जगावेगळी अट टाकली जाते. एवढेच नव्हे तर, अगदी आमच्या मृत्यूनंतरही मुलांच्या नावे पगार करावा अशी अट टाकली जाते.

ग्रामीण भाग हा कुटुंबातील व्यक्तींना घडवणारे संस्कारकेंद्र म्हणून ओळखला जातो. परंतु त्याच आधुनिक कुटुंबामध्ये आज बदलत्या काळानुसार बदल झालेले आपणास दिसून येतात. रविंद्र कोकरे यांनी आपल्या 'थापणूक' या कथासंग्रहात देखील अशा अनेक कथा लिहिलेल्या आहेत की, ज्यामध्ये माणूस म्हणून माणुसकी जपत मुक्या प्राण्यांवर दया करणारा शंकर जिती जनावरं देखील माणसांप्रमाणे सांभाळण्याचा प्रयत्न करतो.

६. राजकीय व कायदेविषयक जाणीवा

भारतीय संस्कृती ही कृषिप्रधान संस्कृती आहे. आजही बहुसंख्य लोकांची शेतीवरच गुजराण सुरू आहे. शेती व्यवसायाशी निगडित असणारे आणि अल्पभूधारक जमीन असणारे शेतमजूर, भूमिहीन, दलित इत्यादी वर्गातील लोक आजही आपल्या अस्तित्वासाठी झगडत असताना दिसून येतात. यासाठी अनेक चळवळी निर्माण झालेल्या आहेत आणि एकूणच या चळवळीतून साहित्य निर्मितीसुद्धा शक्य झालेली आहे. सामाजिक बांधिलकी प्रमाण मानून चळवळ उभी करणारा ग्रामीण माणूस एकूणच सांस्कृतिक स्तरातून जेव्हा चळवळी उभ्या करतो, त्यावेळेस त्याची भूमिका सामाजिक

Scanned by CamScanner

बांधिलकीची राहते. यामध्ये ग्रामीण कथा लेखकांनीही सामाजिक प्रश्नांचे भान आणून दिले आहे. एकूणच या सर्व कथाकारांनी सामाजिक भान ठेवून साहित्य निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. राजकीय पातळीवरील कायदेविषयक जाणीवाही या चळवळीमुळे निर्माण झालेल्या आहेत. अलीकडच्या काळातील लेखकामध्ये साहित्यिक जाण येऊन थांबली नाही, तर वास्तवाभिमुख अनुभवाला प्रकट करण्याचे काम करत आहे.

राजकीय आणि कायदेविषयक जाणीव जागृती ग्रामीण परिसरामध्येही दिवसेंदिवस होत आहे. यादृष्टीने सदानंद देशमुख यांची 'अपेशी' कथा पाहण्यासारखी आहे. या कथेतील धोंडराव हा खलपुरूप दिसून येतो. तो स्वतःच्या काका-काकूशी नीट वर्तन करत नाही. त्यामुळे त्याला मूलबाळ नसणाऱ्या काकूच्या संपत्तीतील एक दमडी सुद्धा मिळत नाही. सदानंद देशमुख यांच्या 'गाभूळगाभा' या कथा संग्रहातील जवळपास सर्वच कथांमध्ये वेगवेगळया पातळयांवरचे राजकारण पहावयास मिळते.

ग्रामीण कथांचा बाज हा जागतिकीकरणाच्या नव्या काळामध्ये आशयाच्या दृष्टीने, विषयाच्या दृष्टीने, रचना तंत्राच्या दृष्टीने निश्चितच बदलला आहे. त्यामुळे ग्रामीण कथा ही अधिकच वास्तवाभिमुख झालेली आहे. याची आपणास येथे निश्चितपणे नोंद करावी लागेल. "आत्तापर्यंतच्या म्हणजे इ.स.२००० पर्यंतच्या ग्रामीण साहित्याचा विचार केला तर लक्षात येते की, ग्रामीण साहित्य कल्पनेपेक्षाही अधिक वास्तवाभीमुख झालेले आहे. ते स्वानुभवाशी, स्वप्रकृतीशी प्रामाणिक राहून लिहिले जाते आहे. काळाच्या ओघात जी संकल्पना येत आहे, त्यांना ते सामोरे जात आहे, स्वागत करते आहे; परंतु कालौघात जे नष्ट होते आहे त्याची खंतही ते व्यक्त करते आहे. भूतकालीन प्रश्न, समस्या मांडण्यापेक्षा ते साहित्यिक वर्तमानाला अधिक भिडू पाहताहेत.

ग्रामीण जीवनातला संघर्ष हा आता आपल्याच माणसाचा आहे, याची जाण त्यांना आलेली आहे व त्यावर ते आघात करीत आहेत. या सर्व लेखनाला आत्मभानाची किनार आहे. महाराष्ट्राच्या सर्व भागातून आणि खेड्यापाड्यातून, समाजाच्या सर्व घटकांमधून हे नवनिर्मितीकार येत आहेत. बहुसंख्य लेखक ज्या परिसरातून येताहेत, त्या परिसराला सर्वांगाने साकार करू पाहाताहेत. हे सर्वच लेखन कसदार, दर्जेदार किंवा उत्कृष्ट या पदवीला पोहोचणारे लेखन आहे असे नाही, किंबहुना ते तसे असावे असेही नाही परंतु आजपावेतोच्या लेखनाचा विचार केला तर आणखी नवीन आविष्कार ग्रामीण साहित्यातून येत आहेत. आशय विषयाच्या दृष्टीनेही ते रसरशीत, ताजे व जिवंतपणा त्यांच्या लेखनातून जाणवते. म्हणून ते रंजन करण्याच्या आणि बोध करण्याच्या हेतूने लिहिले जात नाही. साहित्यनिर्मितीकाराच्या जीवनानुभवांचा एक भाग म्हणूनच ते अवतरते आहे. "[१] या ठिकाणी वासुदेव मुलाटे यांनी २००० नंतरच्या ग्रामीण कथा आणि कथाकारांच्या संदर्भात केलेले विश्लेषण हे अतिशय महत्वपूर्ण आहे. ग्रामीण कथा ह्या वास्तवाच्या निखाऱ्यावर पोळलेल्या कथा आहेत. त्यामुळे त्यातून बावनकशी सोन्याप्रमाणे ग्रामजीवन पारदर्शी आणि नेमकेपणे पहावयास मिळते. विविध परिसरातील ग्रामीण कथाकारांनी आपापल्या परिसरातील वास्तव मांडतांना त्यावर जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण आणि उदारीकरण यांचा कसकसा परिणाम होत गेला आणि त्यातून ग्रामजीवन कसकसे परिवर्तनशील झाले याचे चित्रण केलेले आहे. शिक्षित तरुणांना बेकारीमुळे नोकरी मिळत नाही आणि शेती करण्याची त्यांना लाज वाटते. याचाच अर्थ 'आई भीक

Scanned by CamScanner

मागू देईना आणि बाप पदर पसरू देईना' अशा दुहेरी कात्रीत आजचा ग्रामीण कथेचा तरुण नायक अडकलेला आहे. अर्थात इ.स.२००० नंतरच्या ग्रामीण कथा या अधिक समाजाभिमुख झालेल्या दिसून येतात.

समारोप

२००० नंतरच्या ग्रामीण कथा या अधिक वास्तवाभिमुख होत गेल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. या सर्व कथांमधील सामाजिक जाणिवांचे विषय हे सूक्ष्म रीतीने उलगडणारे आहेत. कृषी विषयक जाणिवा, धार्मिक जाणिवा, नैतिक जाणिवा, राजकीय व कायदेविषयक जाणिवा या भक्कमपणे निर्माण होत असल्याचे सूचित करावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. विकिपिडिया : www.vikipedia.com
2. डॉ.वासुदेव मुलाटे : 'साहित्य, समाज आणि परिवर्तन', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २००७, पृष्ठ क्रमांक.१७९
3. फ. मु. शहाजिंदे : 'आंतरभोग', (सुरेंद्र पाटील) मावलावण्य प्रकाशन, औराद शहाजनी, प्रथमावृत्ती २००१, प्रस्तावना
4. आसाराम लोमटे : 'इडा पिडा टळो', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती, ऑगस्ट २००१, पृष्ठ क्रमांक.१२५
5. आसाराम लोमटे : 'इडा पिडा टळो', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती, ऑगस्ट २००१, पृष्ठ क्रमांक.१२९
6. विजय जावळे : 'रितगांव', जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २०११, पृष्ठ क्रमांक. १७

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

Scanned by CamScanner

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-6

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

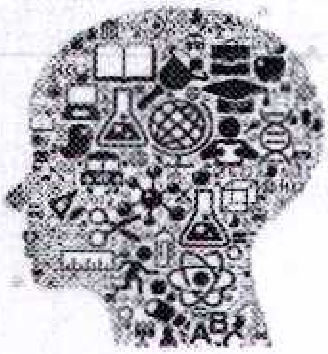

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-6 Jan-feb -2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	"Higher Education System of India, with special reference to quality aspects and National Education Policy" **Dr.R.D.Darekar, Dr.S.D.Joshi**	1-3
2	A Review on AI Used in Agriculture **Smt. Bharati P. Bhangale**	4-6
3	A Study of Innovative and Best Practices in National Education Policy **Dr. Vasant Balu Boraste**	7-10
4	Challenges of the Indian Agriculture and NEP 2020 **Dr. Yuvraj Pandharinath Jadhav**	11-14
5	An overview of National Agricultural Education Policy **Dr Mrs Sunanda Tanaji Wagh**	15-17
6	"Climate Change Impact, Mitigation and Adaptation Strategies for Agriculture in Context of Maharashtra" **Mr. Amol R Handore, Dr S.Y Sardar, Dr R. N. Bhavare**	18-24
7	New Education Policy : An Analysis Skill Development and Employment Opportunities **Dr. Rajendra Tulshidas Ahire**	25-26
8	Role of New National Education Policy in Agricultural Education **Prof. (Dr.) Yashvant Salunke**	27-29
9	Higher Education in the New Era : Issues and Challenges **Dr. S. J. Ghotekar**	30-32
10	Impact of NEP 2020 on Agricultural processing Industry of India **Prakash A. Pagare**	33-36
11	New Education Policy 2020 and Agriculture Sector **Dr.Jayashri Pandharinath Jadhav**	37-40
12	National Education Policy: New Start for Physical Education and Sports **Dr. Dipak Prakash Saudagar**	41-46
13	Use Of Plant Extracts To Control Fungal Diseases Of Onion **(Allium cepa L.)** **Dr. SHOBHA JADHAV SATBHAI, Dr. R.S. Saler, and Dr. S.Y. Sardar**	47-50
14	Climate Change and Its Impacts on an Indian Agriculture **Mr.. Rajendra B. Shinde**	51-55
15	A case study on use of water solar pump used in Vaijapur , Aurangabad District,(Maharashtra). **Priyanka V. Jadhav, Shubham B. Bhandare, Shubhangi A. Kasar**	56-59
16	National Education Policy (NEP) 2020 and Role of Academic Library **Prof. Vitthal Laxmanrao Gawale**	60-65
17	National Education Policy 2020: Strength, Weaknesses, Opportunities and ThreatsAnalysis with special reference to Agriculture Colleges in Maharashtra **Prof (Dr.) Narendra Patil, Mr. Bhagwan Kadlag**	66-68
18	NEP 2020: A Critical Analysis: Emerging Issues, Approaches, Challenges, and Suggestions **Smt. V. S. Shimpankar**	69-71
19	National Educationpolicy 2020: Vision Towards Higher Education System **Mr. C. R. Yewale, Mr. A. V. Gajbhiye**	72-75
20	Review on New Education Policy **D.S.Borade, Akshay More, and R.K.Patil**	76-79
21	Implementation Strategy for National Education Policy-2020 in Agricultural Education System. **Prof. Smt. Trupti. D. Kakulte, Dr. S.Y Sardar, Dr.R.N Bhavare**	80-82
22	नवे शैक्षणिक धोरण आणि आव्हाने **प्रा. विजय कारभारी चव्हाण**	83-85

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.6 Jan – Feb 2023

New Education Policy : An Analysis Skill Development and Employment Opportunities

Dr. Rajendra Tulshidas Ahire
(Assistant Professor),
Maratha Vidya Prasarak Samaj's, Karmaveer Raosaheb Thorat,
Arts, Commerce and Science college Vani, Tal.- Dindori, Dist.- Nashik.
***Corresponding Author*- Dr. Rajendra Tulshidas Ahire**
DOI- 10.5281/zenodo.7663236

Abstract :

After 34 years, the new education policy was welcomed from all quarters. Skill development became the focus of this educational policy. Therefore, this article reviews the importance of skill development in this new education policy and the business-employment opportunities that will be available for the youth in the future...

Keywords : New Education Policy, new educational system, Covid-19, the basic facilities knowledge, technology, resources, Skill development, Opportunities, Employment.

Introduction :

Some features of the new education policy recently released by the central government are strongly felt. After a long time, some important and fundamental changes have been made in the national education policy. More importantly, six percent of the GDP i.e. 'Gross National Product' will be spent on the education sector in the coming years. On this occasion, the main recommendations of the Kothari Commission appointed in 1964-66 for the planning of educational policy will be implemented. Apart from this, in keeping with the changing times and the increasing employment needs of the students and youth in the new educational policy, the addition of skill development to the school education itself has become important.

Skill Development and Employment :

Along with education, there is a special emphasis in the education policy with the aim of developing skills among the students and thereby promoting their employment. For this, active coordination between students-candidates and industrial sector can be achieved through educational institutions. For this purpose, adding in the educational curriculum during the academic period according to the needs of industry and business, candidature training will be added as a part of education itself. As a result, students are not primed to develop relevant

skills during their education; But with actual practice, opportunities will be available. At the same time, it is noteworthy in this regard that the scheme will provide skilled workers to the industrial establishments as per their prevailing and proposed requirements by imparting skill training to the students at candidate level.

Basic Facilities and Policy :

In the new educational system, the basic facilities knowledge, technology, resources etc. required for the industries will be added in a strategic manner. This change is going to be important not only in the educational context, but also in the qualitative context. In this, to achieve the real development of the students, the architecture, buildings, laboratories, libraries, special training of teachers, professors, guidance and education of the students in various ways, support of updated and computerized methods at the institution level, professional and sports skills will be included. Institutionalized at the national level, the majority of the country's population today, 66 percent, is in the age group of 25 years or thereabouts. As this young generation of students in their twenties are pursuing specialized education such as degree-post-graduate or research-based, they will have the benefit of gaining skills and

hands-on training and guidance along with their advanced education. This will also boost the employment of such candidates.

Covid-19 and 'New Education Policy 2020 : The development of 'Covid-19' and 'New Education Policy 2020' can also be seen as a special practical coincidence. After the corona period, not only health related, but personal, family, professional, industrial and practical levels have far-reaching effects. The severity of these effects is expected to last till the end of the financial year 2020-21. In the meantime, the intensity of the situation is expected to decrease. In this, the big and far-reaching changes that have taken place in the job, employment and professional level of the people of different ages and the various problems that they had to face, can definitely be solved. Meanwhile, the implementation of the new education policy will begin. As a result of this change in education policy, after the addition of training skills to education, positive results will be seen in the period after instability in terms of business-employment. In this regard, the following proposed and practical possibilities can be mentioned. In the new post-corona business context, new project construction is inevitable in the near future. In this, especially the projects which were postponed or remained incomplete during the corona period, the implementation of financial investment-project technology at various levels and sixty employees will be needed in the future. Hence, there will be high demand especially for newly qualified employees. So, there is no doubt that the skills that come with education will definitely benefit the current and new generations. Apart from that, looking at the speed and the manner in which the 'MSME' i.e. Micro, Small and Medium Enterprises are being promoted, there will be a demand for skills in this sector which is expanding and expanding from process-project industries to start-up sector. Mainly, this demand can be applied to students of degree-postgraduate or professional course with their new academic course. It is noteworthy in this regard that new students can benefit especially in the field related to their subject.

Selecting and Appointing of New Candidates :

While selecting and appointing new candidates, organizations and companies will have to change the nature of their work and selection criteria according to their new nature and changed business needs. In this, it is inevitable that the traditional method should be set aside as per occasion and need. Based on developed technology, methodology, skill building, etc., the benefits of this new method can be obtained in multiple forms in the near future. Apart from this, the educational changes proposed and necessary under the 'New Education Policy', the new curriculum format, and the teaching methods to be developed accordingly, there will definitely be a need for both experienced and expert persons who provide guidance and training to students-teachers, institute-managers. Through this, new opportunities will be available for all in a new form. A major feature of this new education policy in terms of social and equality is that this new policy has taken a strategic stance to give greater justice to students with disabilities. Equal emphasis will be given to students with disabilities while implementing this policy. As a result, no discrimination of any kind will be observed in government and policy form with respect to candidates with disabilities while getting them education or admitting them to various levels of education-skill development courses. This issue is going to be revolutionary in terms of the education sector and the education and future of students with disabilities.

Conclusion :

The new education policy clearly provides for its implementation in a time-bound manner with adequate financial and policy support. So in the near future students will be able to add skill development to their academic curriculum and qualification. Apart from that, the combination of the changing skills of industry and business in a new form will now be mainly incorporated. Therefore, all the students, educational institutions and industrial establishments will be able to benefit from this new educational policy.

References :

1. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/marathi.
2. https://www.shaleyshikshan.in/2020/10/new-education-policy-2020.html
3. https://www.esakal.com/paschim-maharashtra/solapur/solapur-national-education-policy-youth-employment-and-employment-rsn93
4. https://www.marathi.thewire.in/nep-gap-between-education-and-employment
5. https://www.orfonline.org

JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

INFORMATION SEEKING BEHAVIOUR OF RESEARCH SCHOLARS OF SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY, PUNE.

Dr.Fulari Arjun Ramdas
Librarian,
MVP'S K. R. T. Arts and Commerce College Vani, Tal. Dindori, Dist. Nashik-421522
email-arjunrfulari@gmail.com

Abstract:- The major purpose of this study was to examine the information seeking behavior of Savitribai Phule Pune University, Pune . Information seeking behavior is expressed in various forms, from reading printed material to research and experimentation. Information seeking behavior plays the vital role for developing library collections, upgrading facilities and improving services to effectively meet the information needs of users. The present era is an era of information and knowledge revolution. Many electronic resources have been made most available in the libraries. The increase in availability of information on the web has affected information seeking behavior.

Keywords: Information Seeking Behavior, Information Needs Information, Research Scholar, etc.

Introduction: The world is changing rapidly. Information communication technology has developed and has a huge impact on access to information and also impact on information seeking behaviour. Technology has also influenced lifestyle; specifically the expectations have had repercussions on information access and information seeking. With the advent of the information explosion and the coming of the "Information age", newer technologies in computer development, transmission of information, storage and display of information have been wedded to the problem of supplying information to those who need it quickly and in ever increasing quantities.

Information seeking behaviour refers to the way people search for and utilize information. The term was coined by Wilson in 1981. The concept of information seeking, information retrieval and information behaviour is objects of investigation of information science. Information has become a focal point for the academics to support their teaching and research for which library is a major source of information to the user community.

According to Wilson (2000) described information seeking behaviour as the totality of human behaviour in relation to sources and channels of information, including both active and passive information

seeking, and information use. He described information seeking behaviour as purposive seeking of information as a consequence of a need to satisfy some goal.

According to Auster (1982) "Information seeking is the field composed of studies that are concerned with who needs what kind of information and for what reason; how information is found, evaluated and used; and how these needs can be identified and satisfied"

According to David Ellis (2003) in the International Encyclopaedia of Information and Library Science defines "Information seeking behaviour as the complex patterns of actions and interactions that people engage in when seeking information of whatever kind for whatever purpose".

Definitions:

1. Information:

Data value in planning, decision making and evolution of any programme. A data that have been subjected to some processing functions capable of answering user's query be it recorded, summarized, or simply collected that would help decision making.

2. Information Seeking Behaviour:

Information seeking behaviour involves a set of actions that an individual takes to express his/her information needs, seeks, evaluates, choose and uses his/her information. These are various ways and means to acquire variety of information for number of purposes. While this information seeking behaviour affect because of number of factors. "Information seeking behaviour beings when someone realizes the existence of information need and ends when that need is believed to have been satisfied." (Krikelas, 1983)

Information searching behaviour is the micro level of behaviour employed by the searcher in interacting with information systems of all kinds. It consists of all the interactions with the system, whether at the level of human computer interaction (for example, use of the mouse and clicks on links) or at the intellectual level (for example, adopting a Boolean search strategy of determining the criteria for deciding which of two books selected from adjacent places on a library shelf is most useful), which will also involve mental acts, such as judging the relevance of data or information retrieved." (Wilson, T. D. 2000)

Objectives:

- To examine the awareness and use of library resources of the research scholar.
- To explore the types of information sources used by the research scholar.
- To ascertain users opinion regarding usefulness and adequacy of information sources and services.
- To know the purpose of seeking information.

Need of the Study:

The development of information technology has offered today's information seekers different opportunities to access the information resources in variety of formats. The explosion of information available on the web has affected information seeking behaviour with many types of information in many different locations are available in one place. Librarian and library staff have to know and examine the criteria of

information seeking and information used by the users for providing information services, designing new information systems, intervening in operation of existing systems, or planning in service programme.

Review of Literature

The literature survey reveals that the published literatures in the fields are Nemours and scattered. It was not possible to record all the literature for this review therefore; few omissions could not be avoided.

Suriya, M. Sangetha, G. & Nambi, M. A. (2004) carried out research work on "information seeking behaviour of faculty members from government Arts College in cuddalore district". This study was to know the ways the faculty members seek information from the library. Finding of the study shows that 38% users visited library many times a week to meet their information needs. It is also found that majority of the users 56.87% ask for their subject related information.

Qureshi, M. T. (2008) carried out study on "Information needs and seeking behaviour of students in universities of Pakistan". The result shows that surrounding environment, educational environment and student's participation are more important factors in information seeking behaviour and information need of students. If surrounding environment is more helpful and student participation is good then it will create the students information gathering system.

Tella, A. (2009) investigated the "Information seeking behaviour of University of Botswana's Undergraduate student". The two research questions were adapted to the study. Modified instrument tagged information seeking behaviour scale was used to gather data. Multiple correlation and multiple- regression statistical tools were employed to analyze the data. The result shows that the correlate variables, self-efficacy had the highest correlation and greatest significant effect on undergraduates information seeking behaviour. However, gender had the least correlation and predictive value with information seeking.

Majeed, H & Kabir, H. (2012) conducted the study on "Information seeking behaviour of Tourists visiting Kerala". The researcher studies the influence of different information sources on tourists visiting Kerala. A total number of 125 tourists were selected for this study and use stratified sampling techniques by representation of all type of tourists and questionnaires were distributed to them. The study observed that influence of almost all the tourist highly use internet base information sources for acquiring his needed information.

The SPPU was to serve the education and cultural needs of the Marathi speaking region of the Bombay province. Along with it, the university provided attention to bring about a qualitative development in teaching and research. Today this university has got an international reputation, as it provides good facilities for higher education students in subjects from various faculties and in research. This university with the aim of social commitment responds to the needs of society. The university has made special efforts' as it has made special efforts to make higher education available to persons from different communities who can or cannot get benefits from the higher educations. SPPU is one of the largest universities in the countries in the terms of affiliated colleges and students' enrolment. Students strength is almost seven lakh, spread across more than

49 academic departments, 691 affiliated colleges, 274 recognized management institutions 129 research study cents under the 11 academic streams with 271 academic programmes. This university has a unique distinction of attracting the largest number of foreign students from every corner of the world.

Methodology:

The survey was limited to the research scholars of Savitribai Phule Pune University, Pune. A questionnaire survey was conducted to collect the information regarding the use of library, online resources, and purpose of using online resources, satisfaction level of students. A total 156 questionnaires were distributed to research scholars and 113 questionnaires were received, showing an overall response rate of 72.43%.

Data Analysis & Interpretation:

The data collected from the research scholars through the questionnaire were analyzed using simple percentage technique. An attempt has been made to analyze the research data collected from research scholars from SPPU, Pune. 156 questionnaires have been distributed as that was the number of researchers doing their research in various subjects. Out of which 113 researchers gave the response to fill the questionnaire. Response rate of users is 72.43%.

1. Sex Proportion

Sex proportion is the proportion of males to females in a proportion. The primary sex proportion is the proportion at the time of conception, secondary sex proportion is the proportion at the time of birth, and tertiary sex proportion is the proportion of mature organisms.

Sr. No.	Sex	Research scholar	Percentage
1.	Male	63	55.75
2.	Female	50	44.25
	Total	**113**	**100.00%**

Table No. 1. Sex Proportion

Table No. 1 is shows about the total number of research scholar of library of social Science department. It is confirmed that the present study have out of 113 respondents 63(55.75%) were Male and 50(44.25%) were female.

2. Age-Group

Human facial image processing has been an active and interesting research issue for years. Since human faces provide a lot of information, many topics have drawn lots of attentions and thus have been studied intensively in that case present study has analyzed the age group of the respondents.

Sr. No.	Age Group	Research scholar	Percentage
1.	20-22	47	41.59
2.	23-25	54	47.79

3.	Above-25	12	10.62
		113	**100.00%**

Table No. 2. Age Group

The table no. 2 shows i.e. maximum user are 23-25 in this group, these are (47.79%) of the user, 47 users are in the 20-22 group it is (41.59%) and only 12 users are above 25 age its (10.62%).

3. Frequency of Visit to the Library

Library and Information centre is a knowledge bank considered to be the heart of the university enriched the variety of information sources and services in print and electronic format to support learning, teaching and research. Attempts were made to understand the habit of using the library by the research scholar in a university. Table no.3 showing the frequency of visits to the library

Sr. No.	Research scholar	Research scholar	Percentage
1	Daily	75	66.37
2	Trice in weekly	21	18.58
3	Weekly	12	10.62
4	Monthly	5	4.42
Total		**113**	**100.00%**

Table No. 3 Frequency of Visit to the Library

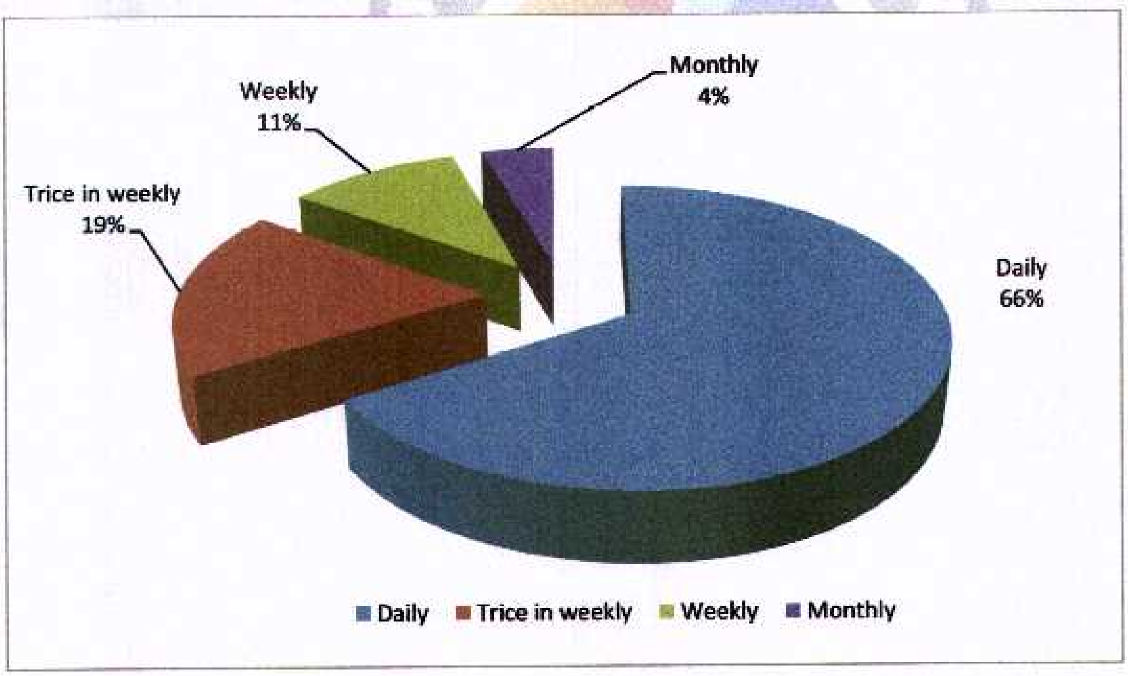

Figure No. 1 Frequency of Visit to the Library

As shown in table no.3 and figure no. 1 respondents indicated the frequency of visit the library 75(66.37%) users are visit the library of daily and 21(18.58%) users are go to the library one time of the trice in a week

and 12(10.62%) users are go to the library in a weekly and 5 users (4.42%) were visiting the library by monthly respectively.

4. Purpose of Using Library

Library should be viewed as an integral part and parcel of every academician to encourage, motivate and support not only learning and research but also to develop ideal citizens of the country. Thus, the purpose of visiting the library is equally important for optimization of respondents, knowledge to support thier educational Endeavour. Table no. 4 shows the purpose of seeking information by the respondents of the study.

Sr. No.	Frequency	Research scholar	Percentage
1	To gain current knowledge	27	23.89
2	To find a specific information	12	10.62
3	To Read Newspaper	14	12.39
4	To Study	40	35.40
5	To Avail the Xerox facility	16	14.16
6	Any Other	4	3.54
Total		113	100.00%

Table No. 4 Purpose of Using Library

It is noted from the table no. 4 that, about (23.89%) of respondent's purpose of visiting the library is to again current awareness. This is followed by respondents using the library to the study (35.40%). And (10.62%) of respondent use the library to find specific information and (13.39%) to read newspaper, (14.16%) of respondents use to avail the Xerox facility. Thus general tendency for visiting the library by the research scholars is to any other facilities.

5. Use Library Catalogue

Sr. No.	Feel Library Catalogue	Research scholar	Percentage
1	Satisfactory	80	70.80
2	Not Satisfactory	33	29.20
Total		113	100.00%

Table No. 5 Use Library Catalogue

Table No. 5 shows that the research scholars go to the library and its most use the library catalogue, it is 80(70.80%) users use the library catalogue satisfactory and 33(29.20%) students use library catalogue not satisfactory.

6. Familiar Kinds of Documents of Uses

Sr. No.	Kinds of Documents	Research scholar	Percentage
1	Bibliography	24	21.24
2	Reference Books	46	40.71
3	Subject Periodical	23	20.35

M.V.P. Samaj's

SMT. VIMLABEN KHIMJI TEJOOKAYA

ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,

Deolali Camp, Nashik-422 401

NAAC Re-Accredited 'A' Grade (CGPA 3.11)
Best College Award 2023 (SPPU, Pune)

Sponsored By

BOD, Savitribai Phule Pune University, Pune

Two Days National Workshop On

"IMPLEMENTATION OF NATIONAL EDUCATION POLICY 2020"

SWAYAM MOOCs

Dated : 13th & 14th February, 2023

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Miss Surajkumar S. Prasad

of K. R. T. Arts and Commerce college Vani Dist. Nashik has

Participated /Presented a Paper / Chairperson has presented paper entitled राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020 : शालेय आव्हाने, फायदे आणि दोष in the Two Days National Workshop

organized by Department of Commerce held on 13th and 14th February 2023.

Dr.Vijay G. Gaikwad	**Dr.Urmila Y. Gite**	**Prof. S.E.Kardak**	**Dr. S. S. Saundankar**	**Dr. S. S. Kale**
HOD, Commerce	Co-ordinator	Convenor	IQAC	Principal

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY

HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI **Issue - II** **February - July - 2023**

English Part - II / Marathi / Hindi

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2023 - 7.508

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	The Effects of the Crisis in Russia and Ukraine on the World Economy **Mr. Haridarshan Singh** **Dr. Surya Prakash**	1-14
2	Organizational Commitment and Work-Life Balance: An Analysis of Employees Perception in the Indian Banking Sector (With Special Reference to TRI-City, Chandigarh) **Dr. Yogita Sarohi** **Siddharth Chandel**	15-27
3	SWAYAM: Perspective of Undergraduate Commerce Students towards Online Education Platform **Dr. Manisha Sandip Shirsath** **Mrs. Rida Shaikh**	28-35
4	New Education Policy 2020: A Balance of Indian Perspective and Global Education **Sameer Harshad Pande**	36-43
5	An Opportunity for a New National Education Policy **Dr. Jayashri Pandharinath Jadhav**	44-49

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण **डॉ. दिपक एन. कारे**	१-५
२	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० - अंमलबजावणी व भूमिका **डॉ. धिरज छगन झाल्टे**	६-११
३	भारतीय परंपरागत शिक्षण प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण **डॉ. सुजाता शिवाजी गडाख**	१२-१८
४	राष्ट्रीय शैक्षणिका धोरण २०२०-शैक्षणिक धोरणातील आव्हाने आणि संधी **डॉ. सुरजकुमार एस. प्रसाद**	१९-२६
५	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० **डॉ. मनिषा के. आहेर**	२७-३१
६	भारतातील उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये Swayam MOOCs ची भूमिका **डॉ. मोरे साहेबराव काळू** **प्रा. रंजना व्ही. जाधव**	३२-३५
७	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० **प्रा. कर्डक एस. बी.**	३६-४३
८	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि डिजिटल साधने **प्रा. सतिश सुभाष कावळे**	४४-५२
९	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि स्वयंमची अध्ययन पद्धती **श्री. दिलीप जाधव**	५३-५६

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शिक्षा नीति और भाषा माध्यम डॉ. दीपा दत्तात्रय कुचेकर	१-४

Table 1

Perception about Meaning of Organizational Commitment and Gender: An Analysis

Gender	Money Benefits	Meeting Family Obligation	Impacting Social Image	Responsible towards organization	Emotional attachment	Any other	None of the above	Total
Male	52(20.6)	31(12.3)	24(9.5)	128(50.6)	11(4.3)	5(2)	2(0.8)	253(100)
Female	47(19.9)	18(7.6)	40(16.9)	120(50.8)	5(2.1)	3(1.3)	3(1.3)	236(100)
Total	99	49	64	248	16	8	5	489

X2 = 10.331 P >.05 C= .212

Source: Data Collected through Questionnaire Note: Figures in parentheses Denote Percentages

Table 1 shows the perception of employees on the basis of their gender regarding their commitment towards their organization. It is depicted from the table that the maximum number of employees are committed towards their organization because they feel responsible towards it. The male and females respectively is 50.6 and 50.8 percent feel responsible towards their organization. The value of chi square is insignificant, at 5 percent level of significance. It can be concluded that gender do not affect the perception of an employee regarding commitment towards their organization.

Fig.1

Perception about Meaning of Organizational Commitment and Gender: An Analysis

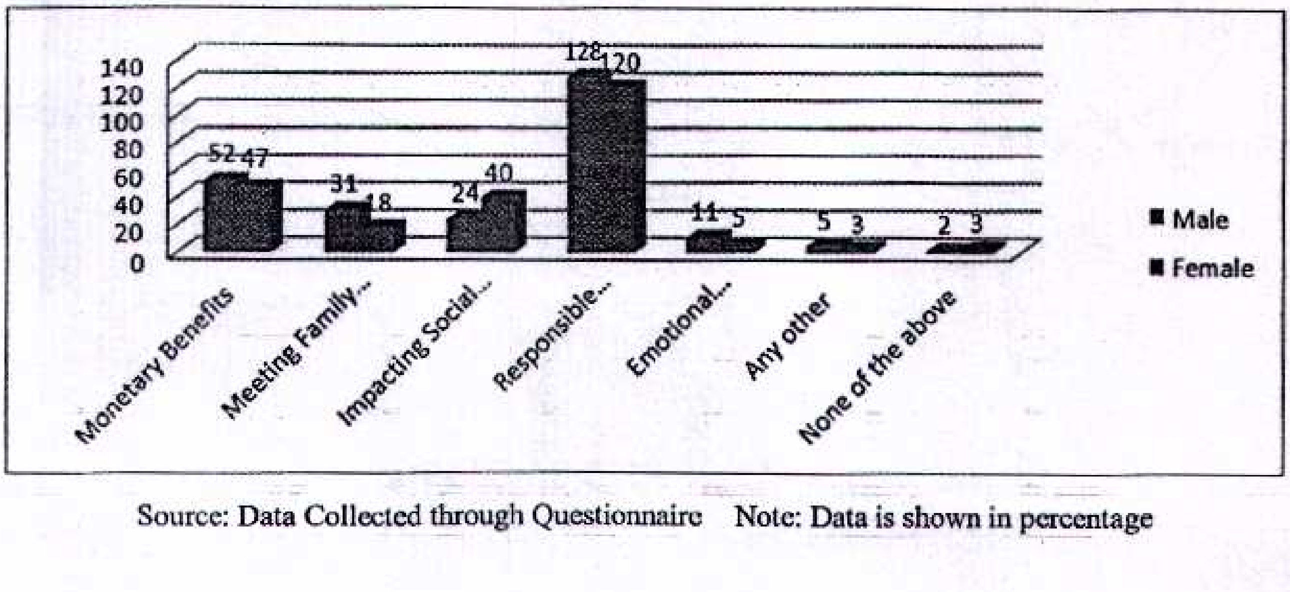

Source: Data Collected through Questionnaire Note: Data is shown in percentage

Table 2

Employees Perception about Meaning of Organization Commitment and Organization: An Analysis

X2 = 34.158 P > .05 C= .08

Organization	Monetary Benefits	Meeting Family Obligation	Impacting Social Image	Responsible towards organization	Emotional attachment	Any other	None of the above	Total
SBI	56(22.6)	28(11.3)	29(11.7)	124(50)	4(1.6)	3(1.2)	4(1.6)	248(100)
PNB	15(14.7)	8(7.8)	15(14.7)	56(54.9)	6(5.9)	2(2)	0(0)	102(100)
HDFC	7(15.9)	7(15.9)	7(15.9)	19(43.2)	1(2.3)	2(4.5)	1(2.3)	44(100)
ICICI	9(20.9)	5(11.6)	4(9.3)	20(46.5)	5(11.6)	0(0)	0(0)	43(100)
AXIS	12(23.1)	1(1.9)	9(17.3)	29(55.8)	0(0)	1(1.9)	0(0)	52(100)
Total	99	49	64	248	16	8	5	489

Source: Data Collected through Questionnaire Note: Figures in parentheses Denote Percentages

Table 2 depicts the perception of employees on the basis of their organization regarding their commitment towards the organization. It is depicted from the table that maximum number of employees are committed towards their organization because they feel responsible towards their organization. 50 and 54.9 percent of employees in the public sector banks are committed because they feel committed towards their organization. 43.2, 46.5 and 55.8 percent employees in the private sector feel committed towards their organization because they feel responsible towards their organization. The value of chi square is insignificant, at 5 percent level of significance.

Fig.2

Employees Perception about Meaning of Organization Commitment and Organization: An Analysis

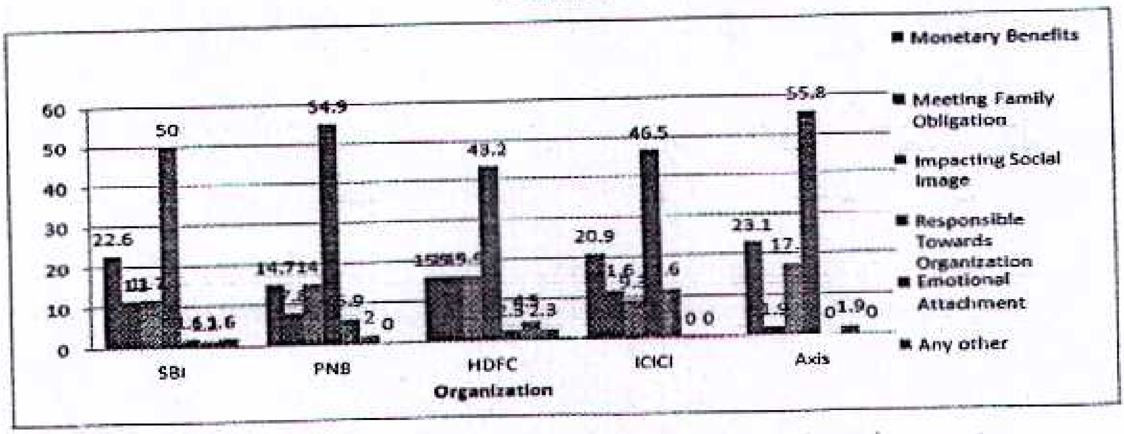

Source: Data Collected Through Questionnaire Note: Data is shown in percentage

H0 : There is no association between age and Organization towards employee's perception regarding meaning of work life balance.

Table 3

Perception of Employees Regarding Meaning of Work Life Balance and Gender: An Analysis

Meaning of Work Life Balance							
Gender	**Attaining a balance between personal and professional responsibilities**	**Devoting Appropriate time with the family**	**Enough time for socialization**		**Carry out hobbies outside work**	**All of the Above**	**Total**
	Male	59(23.3)	4(1.6)	9(3.6)	5(2.0)	176(69.6)	253(100)
	Female	55(23.3)	8(3.4)	10(4.2)	12(5.1)	151(64.0)	236(100)
Total		114(23.3)	12(2.5)	19(3.9)	17(3.5)	327(66.9)	489(100)

X2 = 5.736 P >.05 C= .108

Source: Data Collected Through Questionnaire

Note: Figures in parentheses Denote Percentages

Workforce revolution brings enormous changes in the management of the organization. Women and men both are the part of the workforce demands work life balance policies favoring and considering both parties. It has been studied from long time men enjoy work life balance more. Men and women both enjoy working in an organizational providing work life balance policies; however, men enjoy work life balance better as compared to women (Bruke, 2002). With the changing times, the concept where men also struggle for work life balance is also developed. With single parenting, single child, dual career family etc. both men and women demand for work life balance. Women have substantially increased their presence in the organization. Table 4.6.6 represents the association between Gender and their perception towards the meaning of work life balance. It is revealed from the values that maximum number of employees who considered meaning of work life balance as a combination of all the. Therefore male and females do perceive the meaning of work life balance similarly. The value of chi square is also insignificant, at 5 percent level of significance. Therefore, it indicates there is no association between the gender and perception regarding meaning of work life balance. Thus, it

can be suggested with the changing time, equality is being established between the duties of males and females inside and outside the work.

Fig. 3

Perception of Employees Regarding Meaning of Work Life Balance and Gender: An Analysis

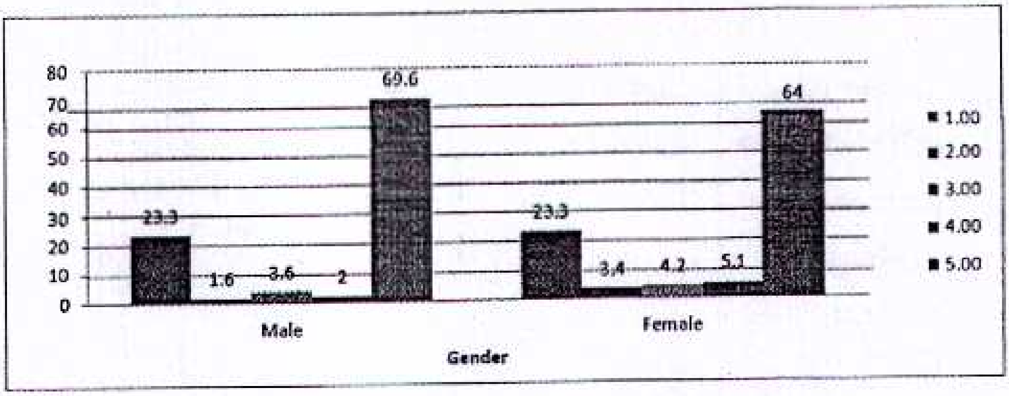

Source: Data Collected Through Questionnaire Note: Data is shown in percentage

Table 4

Perception of Employees Regarding Meaning of Work Life Balance and Organization: An Analysis

	Meaning of Work Life Balance					
Organization	**Attaining a balance between personal and professional responsibilities**	**Devoting Appropriate time with the family**	**Enough time for socialization**	**Carry out hobbies outside work**	**All of the Above**	**Total**
SBI	60(24.2)	7(2.8)	6(2.4)	9(3.6)	166(66.9)	248(100)
PNB	29(28.4)	3(2.9)	2(2.0)	1(1.0)	67(65.7)	102(100)
HDFC	4(9.1)	1(2.3)	6(13.6)	1(2.3)	32(72.7)	44(100)
ICICI	11(25.6)	0(0)	5(11.6)	3(7.0)	24(55.8)	43(100)
AXIS	10(19.2)	1(1.9)	0(0.0)	3(5.8)	38(73.1)	52(100)
Total	114(23.3)	12(2.5)	19(3.9)	17(3.5)	327(66.9)	489(100)

X2 = 34.298 P < .05 C= .256

Source: Data Collected Through Questionnaire Note: Figures in parentheses Denote Percentages

In this study, different banks were considered to analyze the perception towards the meaning of work life balance by their employees. Organizations provide different working culture and can lead, motivate the employees according the objectives of the organization. Table

4.6.7 shows that result of association between banks and their employee's perception towards meaning of work life balance. As it is shown in the table, highest percentage of employees in study from respective banks who considered the meaning of work life balance is axis bank followed by other banks. However, employees from axis banks reveal that spending time on socialization is not a part of work life balance. Moreover, employees from all the other banks under study consider work life balance as a combination of the all the activities. Work life balance is perceived as a combination of all of the above mentioned activities by majority of employees in all the banks. Employees from the ICICI banks also shown no interest in spending appropriate time with the family as necessary in achieving work life balance. The value of chi square also shows significant result at 5 percent level of significance, thus indicating association between organization and perception of employees regarding meaning of work life balance. Higher value of C also signifies the higher association between the perceptions of

employees towards the meaning of work life balance. Therefore, it can be concluded that the organization can play an important role by providing right kind of policies , work life balance policies and organization cultural changes in order to make the life of employee more happy and satisfied. It can be analyised that employees from the axis bank provide enough time and motivates the employees in establishing social activities and help employees free from stress level, build cordial relations and a team work can be created. Thus, it can be analyzed that employees in the ICICI bank consider work time over family time. It can be said that the bank policies must provide enough time to the employees regarding managing activities outside the work.

Fig. 4

Perception of Employees Regarding Meaning of Work Life Balance and Organization: An Analysis

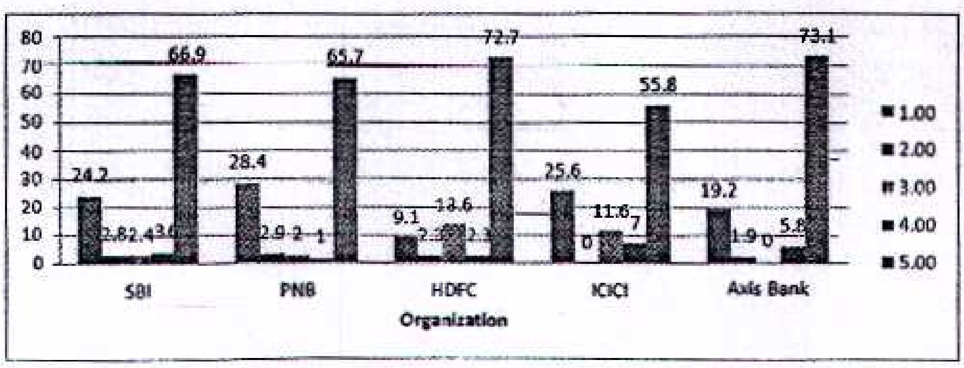

Source: Data Collected Through Questionnaire

Note: Data is shown in percentage

H0: There is no correlation between dimension of work life balance and organizational commitment.

Table 5

Zero Order Correlation Matrix between Dimensions of Work life balance and Organizational Commitment: An Analysis

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Organizatio nalclimate													
Role ambig uity	.387**												
Organizatio nalStress	.124**	.185**											
HR Policies	.082	.221**	.312**										
Spo use Sup port	.223**	.132**	.115*	.219**									
Family Responsibil ity	.176**	.173**	.157**	.180**	.292**								
Organizatio nalSupport	.230**	.132**	.215**	.211**	.142**	.419**							
Late Working Hours	.054	.059	.162**	.072	.078	.080	.098						
Not Attending Social Events	.100	.156*	.265**	.186**	.029	-.032	.123*	.330**					
Working on Holidays	.093	.152*	.065	.076	.024	.105	.104	.400**	.265**				
Office Work outside home stations	-.052	.136*	.060	.027	.028	-.040	.078	.268**	.308**	.478**			

Extra	.009	.159*	.233**	.068	.158*	.156*	.116	.415**	.279**	.436**	.305**		
Organizational Culture	.146*	.086	.162**	.169**	.122	.088	.118	.272**	.336**	.218**	.115	.260**	
Spouse Occupation	.039	.106	.171**	.188**	.167**	-.035	.016	.137*	.259**	.281**	.302**	.103	.313**

Zero Order Correlation Matrix between Dimensions of Work life balance and Organizational Commitment: An Analysis

Organizational commitment is affected by number of factor for the employees prevailing in the organization. Some of the factors considered under this study that can be detrimental to the personal life of employees are late working hours, not able to attend social event, working outside the workplace etc. Thus an attempt has been made to understand the correlation between the dimensions of organizational commitment and factors that can affect the work life balance of the employees.

Organizational climate is positively correlated with the work life balance and the dimension of the organizational climate has been established to be correlated with the dimension of work life balance in this study. Organizational climate is positively correlated with role ambiguity, organizational stress, organizational support and organization culture. It is also revealed that there is no correlation between the dimensions like late working hours, not able to attend social events etc. It is revealed from the table 5.39 that role ambiguity is correlated positively with organizational stress, human resource policies, spouse support, family responsibility. It is also positively correlated with variables like not attending social events, working on holidays, working outside the home stations and extra work load. It can be said that the employees feel ambiguous about the duties which enable them outside their job descriptions. Thus in order to avoid the role ambiguity of the employees the work load, working on holidays etc. should be avoided and a proper division of work must be implemented. Similarly, working on holidays clearly disturb their personal life and leads to work life imbalance.

It is also evaluated that organizational stress is positively correlated with late working hours, not able to attend social events, extra work load, organizational culture and spouse support. Thus it can understood from the correlation that banking sector working hours make it difficult for the employee to deal with the personal issue and leads to work life imbalance. Work overload is yet another problem and needs to be dealt with. It is also associated with the culture of the organization. There is a need for changes in the policies in the banking sector. It is also

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

found that organizational stress is positively correlated with the human resource policies, organizational support, family responsibilities.

Human resource policies are positively correlated with the variables like not able to attend social events, organization culture and spouse support. It can be said that banking sector provides policies supporting spouse problems . It is also observed that the policies in the banking sector do not allow the employees enough time and preparation to attend the social events in a peaceful manner. It can be said that this leads to decreased motivation and will disturb the work life balance of the employees.

Spouse support is positively correlated with the family responsibilities, organizational support, not able to attend the social events, organizational culture and spouse occupation. It can be said that family responsibilities can be managed with the spouse support and support from the organization. It enables an employee enjoys a better work life balance. Banking sector policies are somewhat supportive of spouse occupation and family responsibilities. It is also said that the spouse support is positively correlated with the employees ability not able to attend the social events, it can be said that it definitely disturbs the work life balance of the employees and only one person from the family may be attending the social events. It can be said that the banking sector must incorporate new policies supporting time management of the employees

Family responsibility is positively correlated with extra work load, occupational stress and spouse occupation. It can be said the fulfilling family responsibility is one of the main dimensions of attaining the work life balance for the employees. From the analysis it can be revealed that extra work load is positively correlated with family responsibilities. Thus the banking sector must enables a proper division of work so that each and every employee can able to perform the family responsibilities in an efficient manner. It is also observed that spouse occupation will also play an important role in performing family responsibilities and work life balance. Organizational support is the charm to attaining work life balance. Organizational support is positively correlated with extra work load.

Thus, attaining work life balance can be possible if the organizational support, spouse support, extra work load policies, employees are able to manage time in an efficient manner so as to make them attend social events. The banking sector must reform the policies supporting work life balance.

TRUE COPY

जनसेवा सेनाभावी प्रतिष्ठाण, भोपणी द्वारा संचलित ...

कै.रसिका महाविद्यालय,देवणी

मराठी विभाग व

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एकदिवसीय राष्ट्रीय परिषद (दि.११/०२/२०२३)

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

प्रमाणपत्र

मा.प्रा.डॉ. कैलास सलादे, सहायक प्राध्यापक, कर्मवीर रावसाहेब थोरात कला व विज्ञान महाविद्यालय, वणी यांनी आमच्या महाविद्यालयातील मराठी विभागाच्या वतीने आयोजित केलेल्या 'साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य' या विषयावरील एकदिवसीय राष्ट्रीय परिषदेत बीजभाषक/सत्राध्यक्ष/शोधनिबंधलेखक/शोधनिबंधवाचक म्हणून सहभाग घेतला. सदर परिषदेसाठी पुनर्निर्मितीचा साक्षात्कार घडविणारे 'काव्यातील पांडित्य' या शोधनिबंधाचे लेखन/वाचन केले. त्यासाठी सबब प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्रा.डॉ.प्रशांत भंडे
समन्वयक
मराठी विभागप्रमुख

डॉ.चंद्रकांत जावळे
प्राचार्य

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.

MAH/NAN/10936/2015
ISSN :2454-7905
SJF 2023 Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

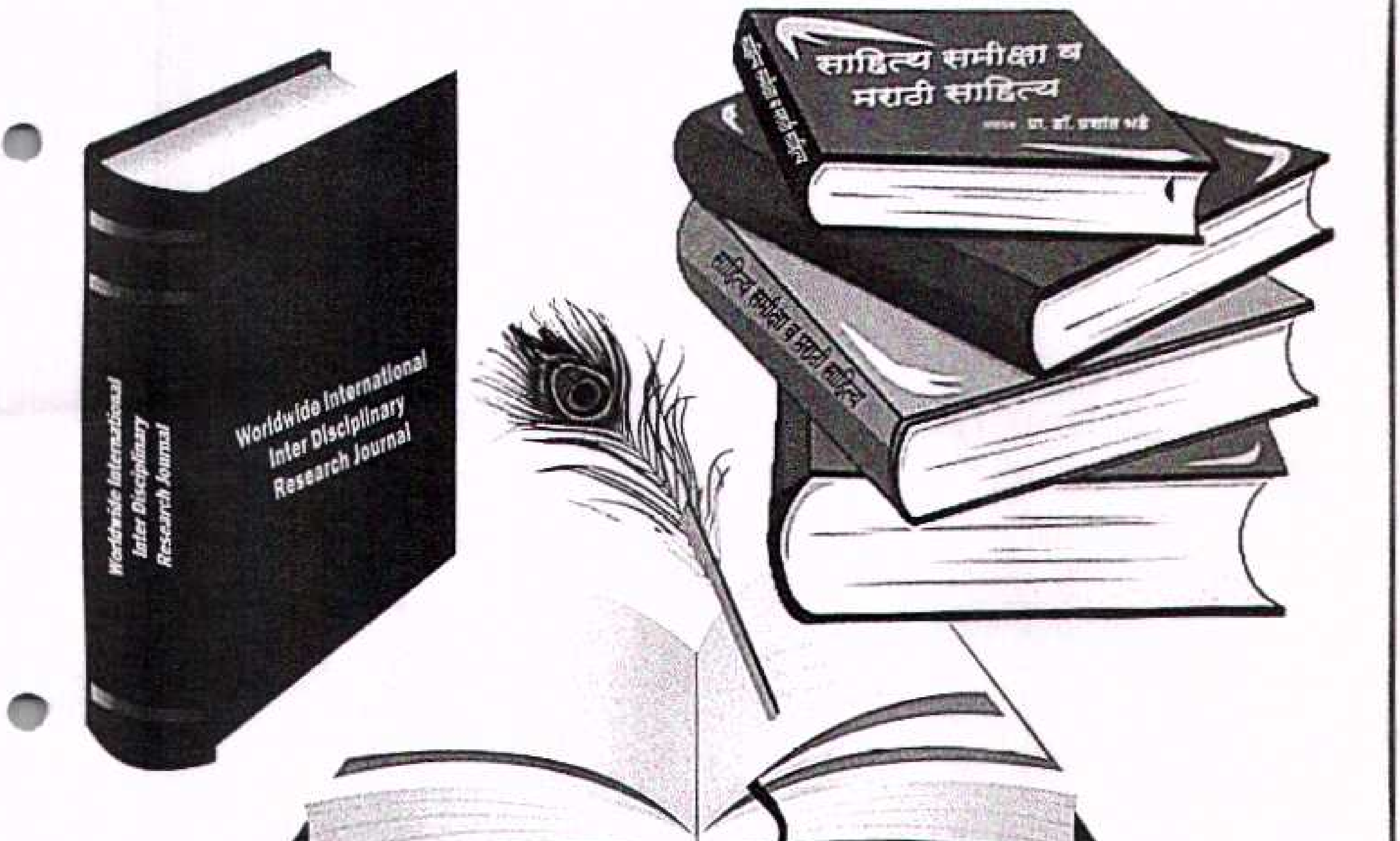

(A Peer Reviewed) Vol. 2- ISSUE- LXXVI, 11 Feb 2023

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

संपादक - प्रा. डॉ. प्रशांत भंडे

ISSN:2454 – 7905 SJIF Impact Factor 2023 : 8.024
Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
A Peer Reviewed Referred Journal (Quarterly Research Journal)
Vol. II - ISSUE – LXXVI, Feb. 2023

जनसेवा सेवाभावी प्रतिष्ठान, भोपणी द्वारा संचलित
कै. रसिका महाविद्यालय, देवणी जि. लातूर
व
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एकदिवसीय राष्ट्रीय परिषद (दि. ११-०२-२०२३, वार : शनिवार)

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

संपादक
प्रा. डॉ. प्रशांत भंडे,
(मराठी विभागप्रमुख)

Research Journal Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)Email:Shrishprakashan2009@gmil.com
Director : Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)
Address for Correspondence :House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India –M.S.)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com Website: www.wiidrj.com

१. साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य - डॉ. नम्रता वागडे

२. समीक्षा संकल्पना आणि स्वरुप - संगीता सोमवंशी

३. साहित्य समीक्षा : संकल्पना व प्रकार - राजीव के.आरके.

४. साहित्य मानससंबंधांचा व्यूह सिद्ध करणारी समीक्षा - डॉ. अंकुशकुमार चव्हाण

५. मराठी साहित्यातील मार्क्सवादी संकल्पना - प्रा. मारोती गोविंदराव गायकवाड

६. मराठी समीक्षेत समीक्षकांचे योगदान - प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ

७. समीक्षा प्रक्रिया - डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे

८. मराठीतील मार्क्सवादी साहित्य विचार - डॉ.अशोक नारनवरे

९. एकविसाव्या शतकातील स्त्री समीक्षकांचे योगदान - प्रा.उषा सिताराम पाटील

१०. १९७० च्या दशकातील दलित स्वकथनाचे स्वरूप - प्रा. डॉ. सुरेश व्यंकटराव कदम

११. 'दलित साहित्या'च्या नामांतरामागील प्रयोजने आणि त्याची प्रस्तुतता
- डॉ. अश्विनी आत्माराम तोरणे

१२. 'ग्रामीण साहित्य : संकल्पना व स्वरूप' - प्रा. सुरेश लक्ष्मण नजन

१३. विविध वाङ्मय प्रवाहाचे विवेचन : ग्रामीण साहित्य - गीता किसन इंगळे

१४. ना. धों. महानोराच्या कवितेतील कृषि तथा निसर्गप्रतिमांचे अनेकविध रुप
- प्रा.डॉ.बालाजी गणपतराव भंडारे

१५. स्त्रीवाद - डॉ. उज्ज्वला यशवंत सामंत

१६. स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य - सौ. माया नितिन पठाडे

१७. स्त्रीवादी चळवळ आणि साहित्य - प्रा. उज्ज्वला भोर

१८. स्त्रीवाद : संकल्पना, स्वरुप व भारतीय स्त्रीवादाची परंपरा - प्रा. डॉ जगताप यु. एस.

१९. आदिवासी साहित्य : व्याख्या, स्वरुप व संकल्पना - डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे

२०. आदिवासी मावचीतील मौखिक संवाद (म्हणी व वाक्प्रचार) - गावित लता कथ्थू

२१. सातपुड्यातील आदिवासी तडवीची लग्नगीते - मुकेश एकनाथ सावळे

२२. आदिवासी कवी : देवेंद्र वसावे - डॉ. सुभाष सदाशिव पुलावळे

२३. देशीवाद आणि मराठी आदिवासी कविता - डॉ. संजय रमेश मेस्त्री

२४. मुस्लीम मराठी साहित्य चळवळ एक शोध - प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

२५. पुनर्निर्मितीचा साक्षात्कार घडविणारे 'काव्यातील पांडित्य' - प्रा. डॉ. कैलास सलादे

२६. कवी अजय कांडर यांच्या 'बाया पाण्याशीच बोलतात' या कवितेची समीक्षात्मक मांडणी
- सहा. प्रा. सौ संजीवनी सुरेश पाटील

२७. माणूस असण्याच्या नोंदी : व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारी कविता - शरद ठाकर

२८. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील ग्रामीण स्त्री जीवन - प्रा. डॉ. मदकुंटे पी.एम.

२५. पुनर्निर्मितीचा साक्षात्कार घडविणारे 'काव्यातील पांडित्य'

प्रा. डॉ. कैलास सलादे, (सहायक प्राध्यापक)
मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे,
कर्मवीर रावसाहेब थोरात कला व विज्ञान महाविद्यालय,
वणी, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार हे साहित्य समीक्षेच्या प्रांतात सातत्याने लेखन करणारे एक व्रतस्थ समीक्षक म्हणून महाराष्ट्राला सुपरिचित आहे. प्राचार्य डॉ. पवारांचे आतापर्यंत २२ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहे. प्राचार्य म्हणून निवृत्त झाल्यानंतरही डॉ. पवारांचा हा लेखन प्रपंच थांबलेला नाही हे महत्त्वाचे आहे. 'कवी अनिलांची कविता' हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा आणि आस्थेचा अभ्यास विषय आहे. असे असले तरी डॉ. पवारांनी साहित्य, शिक्षण, समाज, संस्कृती, कला, लोकसाहित्य, महानुभाव साहित्य, संतसाहित्य अशा अनेक विविधांगी विषयावर सातत्याने आणि अभ्यासपूर्ण लेखन केलेले आहे. 'कवी अनिल यांची कविता - स्वरूप आणि आविष्कार' (१९९२), 'ज्ञानवेध' (१९९३), 'साक्षी' (१९९८) 'कवी अनिलांची साहित्य दृष्टी' (२०००), 'कवी अनिलांची कविता- काही आकलने' (२००१), 'शिक्षण आणि जीवन- काही विचार' (२००३), 'मराठी कविता आकलन आणि आस्वाद' (२००४), 'साहित्य आणि समाज- संदर्भ शोध' (२००९), 'कवितेचे आस्वाद रूपे' (२०१३), 'दिपस्तंभ (२०१३), 'अनिलांच्या एकवीस कविता' यासारखे काही महत्त्वाचे समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. 'फुलाफुलांत चाललो (२०१८) हे आत्मकथन ही प्रसिद्ध झाले आहे. अगदी अलीकडेच 'साहित्यातील पांडित्य' आणि 'काव्यातील पांडित्य' हे दोन समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहे.

महाराष्ट्रातील अग्रगण्य असणाऱ्या मराठा विद्या प्रसारक समाज शिक्षण संस्थेच्या वेगवेगळ्या महाविद्यालयामध्ये डॉ. पवारांनी ४० वर्षापेक्षा अधिक काळ एक विद्यार्थीप्रिय शिक्षक म्हणून सेवा केलेली आहे. त्यातील २८ वर्षे ते प्राचार्य होते. प्राचार्य म्हणून प्रशासनात काम करताना बराच मोठा व्याप सांभाळावा लागतो. या सगळ्या व्यापातून वेळ काढून सतत लिहीत राहणे हे फार महत्त्वाचे आहे. खरं तर निवृत्तीनंतर ग्रंथ प्रकाशित करून त्याचा अकॅडेमिकदृष्ट्या कोणताही फायदा नाही. तरीही डॉ. पवारांचे लेखन सातत्याने चालू आहे हे फार महत्त्वाचे आहे. अकॅडमिक परफॉर्मन्स वाढवायचा म्हणून डॉ. पवारांनी कधीच संशोधन केले नाही. त्यांच्या संशोधनाला एक शिस्त आहे. त्यांची आपल्या संशोधनांमागची एक निश्चित भूमिका आहे. सातत्य, नाविण्याचा शोध, तार्किकतापूर्ण खंडन-मंडन, स्पष्टवक्तेपणा, व्यासंग आणि अभ्यास हा डॉ. पवार यांच्या संशोधनाचा खरा स्वभावधर्म आहे.

समीक्षा ही एक सर्जनशील क्रिया असते याची प्रचिती डॉ. पवारांचे ग्रंथ वाचताना जाणवते. साहित्यनिर्मितीच्या प्रतिभा, स्फूर्ती, कल्पना या शक्तीप्रमाणे 'पांडित्य' हा घटकसुद्धा तितकाच महत्त्वाचा आहे. डॉ. पवारांचे समीक्षा क्षेत्रातील योगदान बघता ते खऱ्या अर्थाने 'साहित्यातील पांडित्य' सिद्ध करणारे व्यासंगी अभ्यासक आहेत सिद्ध झाले आहे. डॉ. पवारांचे जानेवारी २०२२ मध्ये स्नेहवर्धन प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेला 'काव्यातील पांडित्य' समीक्षाग्रंथ समीक्षा क्षेत्रात आपले वेगळेपण दाखवणारा ग्रंथ आहे. समीक्षेच्या अनेक पद्धतीपैकी आस्वादक समीक्षा हा त्या

मूळ स्वभावधर्म आहे. कविता हा साहित्यप्रकार प्राचार्द डॉ. पवारांचा नेहमीच आस्थेचा विषय राहिला आहे. मलपृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणे कविता हा खरे तर स्वगत उद्गार असतो. क..ीच्या लौकिक व्यक्तीमत्वाच्या मुशीतून आणि समग्रजीवन अनुभवातून विशिष्टाकडून साधारणीकडे ...वेतेचा प्रवास असतो. आपल्या प्रतिभेच्या बळावर कवी आपले अनुभव वैयक्तिक पातळीवरून समष्टीकडे नेतो' या समष्टीच्या अनुभवांचे ...न्वयार्थ लावण्याचे काम समीक्षक करत असतो. यासाठी पांडित्याची आवश्यकता कशी असते ते 'काव्यातील पांडित्य' या ग्रंथाने दाखवलेली ...हे. 'काव्यातील पांडित्य' या ग्रंथात वेगवेगळ्या काळातील कवितांचा आस्वादक, सामाजिक, भाषावैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक अंगाने अन्वयार्थ

वा प्रयत्न दिसतो. मात्र यात आस्वादात्मकता हाच गुण वरचढ झालेला आहे.

कवी अनिल आणि कुसुमाग्रज या मराठीतील नामवंत कवींबरोबरच 'सुधाकर गायधनी', 'सुरेश सावंत', 'कल्पना दुधाळ', 'कैलास दौंड', ...लीप पाटील', 'विनायक पाटील', 'ऋता ठाकूर', 'प्रा. बाळासाहेब धारराव', 'प्रा. आ.य. पवार', 'अरुण सोनवणे' या नव्या जुन्या कवींच्या ...वितेचा अन्वयार्थ लावण्याच प्रयत्न ग्रंथात डॉ. पवारांनी फारच अभ्यासपूर्ण केलेला आहे.

...नव्याने रूढ केला आहे 'अनिलांची दशपदी- भाव कवितेचा रेखीव आविष्कार' या लेखांमध्ये कवी अनिलांनी जो 'दशपदी' नावाचा काव्यप्रकार नव्याने रूढ केला आहे ... इतर भाषेत विशेषतः बंगाली भाषेतील कवी द्विजेंद्र ... दशपदीचा इतिहास आणि परंपरा शोधण्याचा अभिनव प्रयत्न या लेखांमध्ये केलेला दिसतो.

लाल रॉय यांच्या कवितेत दापदी रचनेची काही साम्यस्थळे दिसतात. त्या साम्य आणि वैधर्म्यस्थळांचा चिकित्सक आढावा डॉ. पवारांनी या लेखामध्ये घेतलेला आहे. कवी अनिल आणि बंगाली कवी द्विजेंद्र लाल रॉय या कवीचा दापदीच्या निमित्ताने केलेला तुलनात्मक अभ्यास मराठी समीक्षेला नवा आयाम देणारा आहे. 'कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील राष्ट्रीय जाणीवा' या लेखात डॉ. पवारांनी कवी कुसुमाग्रजांच्या राष्ट्रीय जाणिवांच्या कवितेचे चिकित्सक विश्लेषण केले आहे. कवी कुसुमाग्रजांवर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा जाणवणारा प्रभाव स्पष्ट केला आहे. सावरकरांची ब्रिटिशांविरुद्ध क्रांतीची आत्मसमर्पणाची भावना व्यक्त करणारी कविता आणि कुसुमाग्रजांची ब्रिटिशांविरुध्द तरुण क्रांतीकारकांची मने पेटवणारी कविता यात विलक्षण साम्य कसे आहेत याचा सखोल आढावा या लेखात डॉ. पवारांनी फारच वेधक पद्धतीने घेतला आहे. क्रांतिकारकांची त्यागवृत्ती, मृत्युंजयी जिद्द, कल्पनाशक्ती याबाबतीत कुसुमाग्रजांची सावरकरांशी असणारी जवळीक सांगतांना कुसुमाग्रजांच्या कल्पनेचा थाट जरी स्वतंत्र असला तरी सावरकरांच्या आणि कुसुमाग्रजांच्या कल्पनाविलासाची जातकुळी एकच आहे असे निरीक्षणही ते नोंदवतात'. दूर मनोर्यात', 'हिमलाट', 'अहिनकुल', 'आगगाडी व जमीन', 'क्रांतीचा जयजयकार', 'जालियनवाला बाग', 'आवाहन', 'क्रोध', 'रक्त तुझे' यासारख्या राष्ट्रीय जाणिवेच्या कवितेतून 'रात्रीच्या गर्भात उद्याचा उषःकाल' बघणारे राष्ट्रसक्त मन व्यक्त झाले आहे.' १९८० नंतरचे कुसुमाग्रज- मूल्यगर्भित समीक्षाग्रंथ' या लेखात डॉ. कमल आहेर-कुंवर यांच्या '१९८० नंतरचे कुसुमाग्रज' या समीक्षा ग्रंथातील कुसुमाग्रजांच्या कवितेच्या अष्टपैलु वैशिष्ट्यांचा वेध घेतला आहे. कुसुमाग्रजांची १९८० पूर्वीची कविता आणि १९८० नंतरची कविता यामध्ये कोणती परावर्तन होत गेले आणि एकुणच त्यांच्या कवितेतील संक्रमण स्थळे कोणती याचा शोध या लेखात घेण्याचा प्रयत्न दिसतो. १९८० नंतरची कुसुमाग्रजांची प्रीतीची वेदनामय कविता, सामाजिक कविता, चिंतनशील कविता या अंगाने कुसुमाग्रजांच्या कवितेची बदलत गेलेली स्वरूपांची नोंद केली आहे. कुसुमाग्रजांच्या काव्यविषयक जाणिवा, कुसुमाग्रजांची आस्तिकता, त्यांच्या कवितेतील भावनाविष्कार व त्यांची निरोपाची भाषा अशा वेगवेगळ्या लेखिकेने केलेल्या भाष्यांची पाठराखण संयमित शैलीत केलेली आहे.

विश्वास वसेकर यांच्या 'अंग्कोरवट' या आगळ्यावेगळ्या संग्रहातील भेदक आणि तिरकस शैलीतील कवितेचा लावलेला अन्वयार्थ हा महत्त्वाचा आहे. स्त्रीला स्वातंत्र्य व्यक्तिमत्व असते आणि ती सर्वार्थाने शोषणमुक्त असावी ही धारणा घेऊन आलेल्या वसेकर यांच्या कवितेचा डॉ. पवारांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगाने घेतलेला वेध महत्त्वाचा आहे. कवितेतील कवीने नोंदवलेल्या अनेक अनुभवांचे आकलन होण्यास या लेखाची मदत होते. कविता हा एक स्वतंत्र तरल वाङ्मयप्रकार आहे असा निष्कर्ष नोंदवत सुधाकर गायधनी यांच्या 'मृगजळ आणि ओंजळ' या काव्यसंग्रहातील सौंदर्यवादी विशुद्ध भावच फारच तरलतेने डॉ. पवारांनी या लेखामध्ये मांडलेले आहेत. मृगजळ ही भासात्मक दृष्याची रूपप्रतिमा आणि ओंजळ ही सुखाची प्राप्ती करून देणारी स्पर्शप्रतिमा कशी आहेत याचा भाषाशास्त्रीय आकलन मांडण्याचा प्रयत्न या लेखामध्ये दिसतो. गायधनी यांच्या कवितेतील लालित्यपूर्ण चिंतन अत्यंत संवेदनशीलतेने आस्वादक पातळीवर वाचकांसमोर उलगडून दाखविताना 'कलेसाठी कला' हेच या कवितेचे ब्रीद आहे हे आपले निरीक्षण ही या निमित्ताने डॉ. पवारांनी मांडले आहे.

सुरेश सावंत यांचा 'धुनी' या काव्यसंग्रहाची डॉ. पवारांनी केलेली समीक्षाही अभ्यासपूर्ण आहे. 'धुनी'आत्मप्रतितीची वास्तववादी कविता' हा समीक्षा लेख अत्यंत चिंतनशील निरीक्षणे प्रकट करणारा आहे. 'धुनी'कवितेत काव्यविचार, प्रेमभावना, जीवन, निसर्ग, समाजातील राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण आणि जागतिकीकरणाचे परिणाम इत्यादी विषयांना कवितेतून केलेला स्पर्श डॉ. पवारांनी फार सुंदर रीतीने उलगडून दाखवला आहे. कवी सावंत यांच्या कवितेतून कवीची आत्मनिष्ठ काव्यदृष्टी व्यक्त झालेली आहे. कवीची कविता ही स्वगत असते. जीवनदृष्टी आणि जीवनानुभव अक्षरातून कवीनी अर्थपूर्ण मांडलेला आहे. कवी वाचार्थापलीकडे जावून व्यंगार्थ, सूचकार्थच ध्वनित करतो. त्यांची लेखनपूर्व आणि लेखनगर्भ आत्मनिष्ठा हा त्यांच्या कवितेचा आत्मा आहेत अशी महत्त्वाची निरक्षणे डॉ. पवार नोंदवितात. परिपक्व प्रेमभावनेचा अविष्कार, प्रगल्भ जीवनदृष्टी, सामाजिक राजकीय वैगुण्याचे शल्य, शिक्षण क्षेत्रातील अपप्रवृत्तीचे वास्तवदर्शन. यासारखे काही विशेष नेमकेपणाने या लेखामध्ये डॉ. पवारांनी मांडलेली आहे. कवितेमध्ये असणाऱ्या अर्थपूर्ण प्रतिमांचा अर्थवाही उपयोग कवीने कसा केला आहे याचा अर्थपूर्ण आढावा घेतला आहे.'सिझर कर म्हणतेय माती'- आदिम वेदनेची कविता' या लेखांमध्ये कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेचा वेध घेत त्यांच्या कवितेवर केलेले भाष्य महत्त्वाचे आहे. जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम, बदलती जीवनशैली त्यातून निर्माण झालेले मानवी नात्याचे तुटलेपण, मॉल संस्कृती, माणसांचे झालेले वस्तूकरण, ग्रामीण जीवनाचे हरवलेपण, वाढते शहरीकरण, वाढलेली कारखानदारी, मजुरांची बेकारी, शेतमालाची चुकीचे निर्यातधोरणे आणि त्याचा शेतकरी जीवनावर होणारा परिणाम, शेतीवर राबणारा शेतकरी आणि त्याचे कुटुंबीय यांची दिवसेंदिवस होणारी वाताहत, लहरी निसर्ग, शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेने केलेली शेतकऱ्यांची लूट यासारखे असंख्य प्रश्न कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेत किती तीव्रतेने आले आहे हे या लेखातून वाचकांच्या लक्षात येते. कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेचा ग्रामीण जीवन हा जरी

काव्याशय असला तरी 'माती आणि स्त्री' हीच त्यांच्या कवितेची सर्जनशील केंद्रे आहे. या सर्जनातूनच तिच्या जीवनात नैतिकता, संयम आणि भोग यातच तिचे सर्व अस्तित्व पणास लागलेले आहे. अस्तित्वाच्या शिखरतेबरोबरच या सर्जनकेंद्रांना आणि त्यांच्या परिवाराला निसर्ग, समाजव्यवस्था जागतिकीकरणाच्या व्यावहारिक आणि लुटारू यंत्रणांना कसे बळी पडावे लागते याचे वेदनगर्भ चित्र कवयित्री कल्पना दुधाळ यांनी फारच सात्त्पणे रेखाटले आहे. शेतकरी कष्टकरी माणसांची व्यथा व्यक्त करणारी कल्पना दुधाळ यांची कविता बहुआयामी आहे यासारखी अनेक निरीक्षणे या लेखांमध्ये डॉ. पवारांनी मांडलेली आहे.

या लेखाप्रमाणेच 'अंधाराचा गाव माझा' कृषिवलांच्या उद्ध्वस्ततेची कविता', 'कोंडी'अस्वस्थ मनाची संवेदनशील कविता' आणि 'कष्टकऱ्यांच्या 'शोषणाची' दाहक व्यथा' या समीक्षा लेखातून शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील उभे-आडवे ताण व्यक्त केले आहे. शेती आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न, दुष्काळ, आत्महत्या आणि त्या सर्वांसोबत आलेले प्रखर आणि तितकेच भेदक वास्तव त्या कवीच्या कवितेतून कसे मांडले याचे आशयगर्भ आकलन डॉ. पवारांनी या लेखांमधून केले आहे. 'तटस्थ वृत्तीचा आवळ 'निरिच्छ नभ': एक आस्वाद' 'गुलमकाई', स्त्री तत्त्वाची विविध रुपे प्रकटणारी कविता', 'उन्पाऊस' मधील भाषा आणि प्रेमभावनेचा आविष्कार' 'शुभ्र ठेविले मनास' रससंपन्न गझलनामा या लेखामधून आस्वादाची विविधांगी रुपे डॉ. पवारांनी व्यक्त केले आहे.'काव्यातील पांडित्य' या ग्रंथातील कलाकृतीचे विवेचन आशयाच्या अंगाने झाले आहे. आशयाबरोबर अभिव्यक्तीचाही विचार केला गेला आहे. आस्वादक समीक्षा ही दुसरी सर्जनील कलाकृतीच असते. याची प्रचिती हा ग्रंथ वाचताना होत असते. काव्यनिर्मितीचा अनुभव हा जीवघेणा असतो. त्या जीवघेण्याप्रवासातील वेदनेला आतला स्वर देण्याचे काम प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार यांनी फार संवेदनशीलतेने केला आहे. समीक्षा हा पुनर्निर्मितीचाच अनुभव असतो. 'निर्मितीचा हा अनुभव वेदनेचा असतो आणि वेदनेतून निर्माण झालेले अनुभवविश्व सत्याचाच अधिक प्रत्यय देते. त्यासाठी कवीला संयमाने वेदनांचा घोष ऐकावेच लागतात. थांबत थांबतच एकेक अर्थपूर्ण शब्द प्रकटतो. काव्यातील पंडित्यातून हाच आविष्कार प्रकट होतो.' हे मलपृष्टावरील विधान या ग्रंथाचे अंतःकरण व्यक्त करणारे आहे.

TRUE COPY

Principal
K.R.T. Arts, Commerce & Science College
VANI, Tal. Dindori, Dist. Nashik.